

DIEBENHAGEN
PILLS

ir Livonijos ordinu. Vilnius tuose Gedimino raštuose minimas kaip miestas («in civitate nostra regia, Vilna dicta»).

Sostinės perkėlimą į Vilnių, matyt, bus nulėmusios ūkinės sąlygos — patogus prekybinis kelias — ir strateginiai sumetimai: kryžiuočių veržimasis į krašto gilumą. Pilis čia galėjo būti gerai apsaugota natūralių kliūčių. Iš šiaurės ją supo Neris, iš pietvakarių — Vilnia, kuri tuomet tekėjusi iš vakarų nuo kalno ir skyrusi pilį nuo miesto.

Po Gedimino mirties (1341 m.) ir vidaus kovų (1345 m.) Vilniuje pasiliko Algirdas (1345—1377), o Trakai atiteko Kęstučiui (1345—1382). Tada su Vilniaus vardu ir imta sieti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdžios centro supratimas. Vilnius — Wille — imta vadinti «das haupt-hous» arba «caput Litwanie»⁸. Kas valdė Vilnių, tas buvo ir Lietuvos valdovas «grosse herschaft czu der Wille»⁹. Algirdas, valdęs Vilnių, titulavosi Lietuvos karaliumi arba didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, o Kęstutis, būdamas Trakuose, vadinosi Trakų ir Gardino viešpačiu, Lietuvos kariuomenės vadu, karaliaus broliu¹⁰.

Žinių apie Vilniaus pilį atsiranda kartu su vis dažnėjančiais kryžiuočių įsiveržimais į Lietuvą XIV a. antroje pusėje. 1365 m. rugpiūčio 15 d. kryžiuočiai, Kęstučio sūnaus Butauto vedami, pirmą kartą pasiekė Vilnių ir puolė pilį — «castrum Wille»¹¹. Ši vokiečio kronikininko Vygando užra-

šyta žinia yra pirmas Vilniaus pilies paminėjimas. Pilis, be abejo, pastatyta žymiai anksčiau, tačiau patikimų rašytinių šaltinių apie ją neturime. Po to kryžiuočiai Vilnių puolė dar 1375 ir 1377 m. Ypač didelės jų jėgos atėjo 1377 m. vasario 2 d., šį kartą joms vadovavo Ordino maršalas Gotfridas fon Lindenas. Užpuolikai sudegino miestą¹².

Pilis vaidino svarbų vaidmenį vidaus feodalinių kovų laikotarpiu, 1381—1392 m. 1381 m. vasarą Kęstutis, sužinojęs apie slapta Jogailos sutartį su kryžiuočiais, kurią pastarasis pasirašė 1380 m. gegužės 31 d. Dovydiškėse, atėmė iš Jogailos Vilniaus pilį¹³, ji buvo paimta iš vidaus.

Pilyje jis paliko Vytautą ir pavėdė jam saugoti visą Lietuvos žemę¹⁴. Tačiau, Vytautui būnant Trakų pilyje, 1382 m. gegužės 25 d. Vilniaus gyventojai, kurie prijautė Algirdaičiui, ginkluoti įsiveržė į pilį, ją paėmė ir pakvietė Jogailą, kuris į Vilnių atvyko birželio 12 d. Vytautas dar mėgino atsiimti pilį, bet jau nepajėgė. Pagaliau 1382 m. vasarą Kęstutis, suorganizavęs žemaičius, ėjo atsiimti Vilniaus. Jogailai talkininkavo Livonijos ir Prūsijos kariuomenės. Bet Kęstutis ir Vytautas, Lietuvos metraštininko, Vytauto šalininko, liudijimu, buvę apgauti — netoli Trakų įvilioti į Jogailos stovyklą neva deryboms, suimti ir nugabenti į Vilniaus pilį. 1382 m. rugpiūčio 15 d. Kęstutis buvo nužudytas Krėvos pilyje, Vytautui pavyko iš jos pabėgti pas kryžiuočius, su kurių pa-

galba 1383 m. rugsėjo 11 d. jis paėmė Trakų pilį, sudegino Vilnių, bet pilies nepaėmė¹⁵. Kryžiuočių jėgos puolė Vilniaus pilį dar tą pačią metų spalio 21 d., bet paimti nepajėgė. 1384 m. liepos pradžioje Vytautas, susitaikęs su Jogaila, negavo Vilniaus pilies. 1386 m. Jogaila, tapęs Lenkijos karaliumi, Vilnių ir Trakus valdyti atidavė savo broliui Skirgailai.

1389 m. Vytautas, būdamas Lucke, Jogailos nustumtas nuo valdžios, sumanė klasta užimti Vilniaus pilį. Skirgailai išvykus į Polocką, Vytautas paprašė jo brolio Kaributo leisti pasinaudoti Vilniaus pilimi ir joje atšvesti sesers Ringailės vestuves. Į pilį buvo pasiūsti vaišių vežimai su paslėptais ginklais. Apie sumanymą sužinojo Kaributas. Šamokslininkus suėmė, o Vytautas antrą kartą pabėgo į Kryžiuočių žemę¹⁶. 1390 m. sausio 19 d. jis sudarė naują sutartį su Ordino magistro pasiuntiniais¹⁷. Vygandas rašė, kad buvęs Jogailos bėlavis Markvardas (tur būt, Saltzbachas), per kurį Vytautas palaikė ryšius su magistru, įrodinėjęs magistrui, jog galima paimti Vilniaus pilį. 1390 m. vasarą, atvykus riteriams iš Anglijos (jų tarpe ir karaliaus Henriko Lankasterio sūnui su 300 riterių), buvo suorganizuotas didelis žygis į Vilnių. Jam vadovavo Ordino maršalas Engelhardas Rabė ir Vytautas. Be kryžiuočių, dalyvavo ir Livonijos kariuomenė, paties Livonijos magistro vedama. Rugsėjo 4 d. jungtinės jėgos, turėdamos mūrus griaušančių taranų, mašinų akmenims svaidyti, puola-

mujų bokštų ir stogų, po kuriais slėpdamiesi kariai lipo ant pilies sienų, apsupo Vilnių. Kryžiuočiai išsidėstė Panerių pusėje. Livonijos magistro vedama kariuomenė sustojo ant Neries kranto, ties vienu Maišialgalos kaimu. Vytautas su žemaičių jėgomis išsidėstė nuo pilies į šiaurės rytus. Tuo metu Vilniuje jau buvo trys pilys¹⁸. Pirmą kartą puolant, buvo paimta medinė pilis («das hulczene hus») ¹⁹. Kiti šaltiniai ją vadina dar «castrum non muratum»²⁰, arba «kreivąja» («Curvum castrum») ²¹, arba pagaliau dar «aukščiausiaja» («obirste hus») ²². Sunku pasakyti, kur stovėjo toji medinė pilis, nes ji buvo sudeginta. Bet, matyt, netoli Gedimino pilies kalno, nes pilyje buvęs Jogailos brolis Karigaila apgulimo metu norėjęs pabėgti²³. Reikia manyti, kad «aukščiausiaji» pilis buvo šiaurės rytų pusėje nuo Gedimino pilies kalno, kalnų viršūnėje. Kalnų rajone buvo išsidėsčiusios Vytauto jėgos; Jogaila ir aiškino, kad Kreivoji pilis, Vytautui ir kryžiuočiams puolant, buvo Vytauto šalininkų iš vidaus padegta²⁴, kad sudegintoje pilyje žuvo apie 200 žmonių, daugelis buvo paimta į nelaisvę²⁵. Jos gynybai vadovavęs Jogailos brolis Karigaila-Kazimieras buvo nužudytas, o jo galva — nukirsta ir pasmeigta ant ilgos ieties.

Kreivoji pilis turėjo būti labai didelė, nes ten subėgę keli tūkstančiai ginkluotų žmonių — kilmingųjų ir paprastųjų («nobiliūm et comunium hominum»). Ji buvo skirta Vilniaus miestiečių bei jų turto apsaugai²⁶

⁸ CEV, 1025, 1029; SRP, II, 640; Lites ac Res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum (toliau Lites), t. II, Posnaniae, 1892, p. 397—398.
⁹ SRP, I, 712; Codex diplomaticus Prussicus (toliau CDP), t. III, Königsberg, 1836, p. 180.

¹⁰ SRP, I, 723; Codex diplomaticus Lituaniae (toliau CDL), ed. E. Raczynski, Breslau, 1845, p. 55—56; LUB, III, p. 361.
¹¹ SRP, II, 552.
¹² SRP, II, 579, 586, 587, 112; III, 84, 104.
¹³ SRP, II, 604; III, 117.
¹⁴ SRP, III, 121.

¹⁵ SRP, II, 624; III, 127.
¹⁶ SRP, II, 640; CEV, 1029.
¹⁷ CEV, Nr. 63, 20.
¹⁸ CEV, 1009.
¹⁹ Lites, II, 397—398; SRP, II, 643.
²⁰ SRP, III, 164.

²¹ CEV, 196, 1009, 1033.
²² SRP, III, 166.
²³ CEV, 1009.
²⁴ CEV, 1009.
²⁵ SRP, III, 166; II, 643; Lites, II, 397, 398.
²⁶ CEV, 1009.

ir greičiausiai stovėjo aukščiausioje Vilniaus vietoje, netoli Aukštutinės pilies, ant vadinamojo Plikojo kalno. Kreivoji pilis, matyt, nebuvo atstatyta, nes vėlesni šaltiniai daugiau jos nebemini.

1390 m. kryžiuočiai Vilniuje išbuvo penkias savaites ir dvi dienas, t. y. nuo rugsėjo 4 d. iki spalio 27 d. Jie bandė pulti ir kitas dvi Vilniaus pilies. Ar buvo tuomet Vilniuje mūrinės pilyls, kada išmūryta siena kalne ir, nusileidžiant nuo jo, iš dviejų pusių apvesta kalno papėdės teritorija, iš rašytinių žinių neaišku. Jogailos 1387 m. privilegijoje, duotoje Vilniaus vyskupui, minima mūrinė siena («domum nostram lapideam intra muros castris Vilnensis») 27. 1398 m. spalio 27 d. Vilniaus vyskupo Andriaus testamente minima tarp mūrų šv. Onos bažnyčia («ad Sanctam Annam intra muros castris Vilnensis») 28. XIV a. pabaigos rusų ir lietuvių miestų sąrašė Vilniuje pažymėta ir mūrai — Vilnius mūrinis ant Neries ir Vilnios: keturios sienos medinės ir dvi sienos mūrinės 29. Sąrašo autorius žinojo Lietuvos miestus ir pilies. Jis greičiausiai minėjo medinę pilį, kuri 1390 m. buvo sunaikinta 30. Frazė «Vilnius mūro» leidžia manyti, kad kryžiuočių puolimo metu kalne ir apačioje, kalno papėdėje, buvo mūrinė siena, kurios dalis aptikta visai neseniai.

Kryžiuočiai 1390 m., puldami iš tolo (tikriausiai iš kitos Neries pusės),

27 Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Dioceseos Vilnensis (1387—1507) (toliau CDCV), ed. J. Fijałek i Wl. Semkowicz, Kraków, 1948, p. 5.
28 Ten pat, p. 59.
29 Pirmasis šis dokumentą paskelbė A. Steceris: A. L. Schlözer, Geschichte von Litauen, Halle, 1793, p. 18.

apšaudė bažnytinę procesiją, einančią iš katedros į šv. Onos bažnyčią 31. Žemutinės pilies rajoną juosė mūro siena, kurią 1413 m. matė flamandų keliautojas Žilbertas de Lanua (Ghillebert de Lannoy). Labai aukštame, smiltingame kalne buvusi pastatyta medinė pilis, sutvirtinta akmenimis, žeme ir mūru. Autorius rašė: «Ir Aukštutinės pilies fortifikacijos leidžiasi nuo viršaus dviem šonais ligi apačios, ir tame sutvirtintame aptvare yra daugelis namų» 32.

1390 m. kryžiuočiai neįstengė paimiti šio mūro sienų, nei Žemutinės, nei Aukštutinės pilių. Tuometinis Ordino komturas (vėliau maršalas) Konradas Valenrodas rašė Vokietijos imperatoriui, kad rudenį, esant nepastoviam orui ir blogėjant keliams, turėjo nutraukti pilies apgulimą 33. Niekuo nepagrįstas yra vėlesnis J. Dluogošo tvirtinimas, kad patrankos sulyginusios su žeme Žemutinės pilies mūrus, ir jei ne lenkų atkaklumas, ginant Aukštutinę pilį, ji būtų buvusi paimta 34.

Kaip atrodė pilis XIV a. pabaigoje? Mūro siena buvo apjuostas visas dabartinės Gedimino aikštės plotas iki pat Neries. Siena ėjo pietiniu kalno šlaitu ten, kur dabar nusileidžia kelias iš kalno, ir buvo nuvesta tiesiai į Pilies (dab. Gorkio) gatvės pradžią, kur buvo įvažiavimo vartai. Per tiltą, stovėjusį ant tuomet tekėjusios iš tos pusės Vilnios, ėjo kelias į Trakus, Krėvą, Lydą, Ašmeną, Gardiną.

30 Исторические записки, т. 40, Москва, 1952, стр. 256, 259.
31 Lites, II, 155—156.
32 P. Klimas, Ghillebert de Lannoy, — „Praeitis“, t. II, Kaunas, 1933, p. 116; plg. SRP, III, 447—448.
33 Lites, II, 398.
34 J. Długosz, Dzieła wszystkie, t. IV, Kraków, 1868, p. 460.

Nuo Pilies katedros varpinės (jos apatiniai aukštai ir buvo sienos bokštas) per tiltą ant Kačergos upelio, tekančio iš Vingrių šaltinių į Vilnios upę, buvo išvažiavimas iš pilies į dabartinę Tiltto gatvės pusę. Šis kelias ėjo į Kernavę, Ukmergę. Toliau pilies siena buvo nutęsta iki Neries ir Vilnios santakos. Iš šiaurės per Vilnią ėjo kelias į Antakalnį. Kiek į šiaurę nuo dabartinio tilto, ten, kur baigiasi XVI a. kalno sutvirtinamoji siena, dar ir dabar galima pastebėti bokšto liekanų. Čia ir turėjo nusileisti Aukštutinės pilies siena.

1390—1392 m. kryžiuočiams nuolat puolant, Jogaila buvo priverstas pakviesti Vytautą sugrįžti ir atiduoti jam Lietuvą. 1392 m. rugpiūčio 15 d. Astravos sutartimi tai ir buvo padaryta.

Kryžiuočiai, atsakydami į Vytauto pabėgimą, 1394 m. rugpiūčio mėn. suruošė didelį karo žygį į Vilnių. Jame dalyvavo riteriai iš Anglijos, Prancūzijos, Italijos. Jiems talkininkavo Livonijos kariuomenė. Jie apgulė Vilniaus pilis ir išlaikė apgulime tris savaites ir dvi dienas. Vienas iš Žemutinės pilies bokštų griuvo į Nerį. Galimas dalykas, kad tas bokštas buvo ties ilga Žemutinės pilies siena, ėjusia iki arsenalo pagal Nerį 35. Išsiliejusi Vilnia ir patvinęs pilį supantis perkakas sutrukdė kryžiuočiams veržtis į pilį 36.

Paskutinį kartą Vilniaus pilį kryžiuočiai puolė 1402 m. vasarą, talkininkaujant į Ordiną pabėgusiam Švitrigailai 37.

35 E. Łopaciński, Nieznane dane archiwalne i wiadomości źródłowe do historii sztuki Wilna i BWX Litewskiego od XVII do początków XIX w., — Prace imateryjaly sprawozdawcze sekcji Historji sztuki, t. III, Wilno, 1938/1939, p. 101.
36 SRP, III, 194—195.

Po kryžiuočių puolimų Vilniaus pilį labai apnaikino 1419 m. kilęs gaisras: sudegė Vytauto pilies dvaras ir smarkiai nukentėjo Aukštutinė pilis 38. Tuomet sudegė katedra, ūkiniai pastatai. Gaisras padarė labai didelių nuostolių. Vytautas įsakė atstatyti ir tobulinti pilį 39. Taigi likę gotikinės pilies griuvėsiai — gyvenamas pastatas rytiniame kalno šlaite, vakarinis bokštas, šiaurinio ir pietinio bokšto pamatai — ir bus tikriausiai XV a. pradžios Vytauto pilies liekanos. Pilis buvo greit atstatyta, nes 1422 m. vasarą Vytautas pilyje jau rašė laiškus Rygos arkivyskupui ir priėmė popiežiaus legatus 40. Ir nors Vytautas gyveno reprezentacinėje Trakų pilyje ir labiau ją mėgo, vis dėlto savo karūnacinės iškilmes 1430 m. rudenį jis ruošė Vilniuje 41.

Vėliau Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius Kazimieras (1440—1492), gyvendamas Lenkijoje, labai dažnai lankydavosi Vilniuje, tardavosi čia su Lietuvos urėdais, dalyvaudavo šaukiamuose seimuose ir užtrukdavo ilgesnį laiką. Nuo 1481 m. jis į Vilnių atvažiuodavo kasmet, išskyrus 1487 ir 1489 m. Aleksandras Vilniuje iškilmingai priėmė iš Maskvos atvykusią Ivano III dukterį Eleną ir čia iškėlė vestuves.

Aleksandras (1492—1506), išskyrus 1504, 1505 m., Žygimantas Senasis (1506—1548), išskyrus 1510—1512, 1518—1521, 1523—1527, 1530 m., lankėsi Vilniuje 42. Lenkijos karaliai ir vėliau atvykdavo į Vilnių ir pilyje sprendė valstybinius reikalus, dalijo

37 SRP, III, 258.
38 CEV, 443.
39 CEV, 450.
40 CEV, 555.
41 CEV, 945.
42 Археографический ежегодник за 1961 год, М., 1962.

Lietuvos bajorams valstybines žemes ir valstybines vietas, vadinamus vakansus. Taip buvo ir prieš 1569 m. Liublino uniją, ir po jos. Visa tai vaizdžiai aprašė savo atsiminimuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Albrechtas Stanislovas Radvila (1592—1656), ėmęs rašyti juos nuo 1632 m.⁴³ Pažymėtina, kad vienas iš Lietuvos bajorų reikalavimų bendruose su Lenkija seimuose buvo tas, kad karalius kas treči metai gyventų Vilniuje ir jam skirtas lėšas leistų Lietuvoje. Valdovo nebuvimas kėlė didelį pavojų. Todėl dar XVIII a. Lietuvos bajorai reikalavo restauruoti Vilniaus pilį, kad jis turėtų kur gyventi.

Aukštutinė pilis nebuvo pritaikyta karaliaus dvarui. Yra nuomonių, kad ją įrengė Žygimantas Augustas (1548—1572). Vilniuje jis vedė imperatoriaus Maksimilijono giminaitę Elžbietą. Žygimantas Augustas su savo motina, karaliene Bona, 1544 m. persikėlė į Vilnių ir čia gyveno iki 1566 m. Žemutinė pilis tapo karališkąja rezidencija. Po 1513, 1520, 1530 m. gaisrų ją teko perstatinėti. Žygimantas Augustas tvarkė savo dvarą Vakarų Europos karalių dvarų pavyzdžiu ir, gyvendamas plačiai bei ištaigingai, žymiai išplėtė Žemutinę pilį⁴⁴. Iš jos teritorijos buvo išstumti miestiečiai ir vienuoliai misionieriai.

XVI a. pradžioje pilies teritorijoje nuosavų namų miestiečiai dar tu-

rėjo. 1510 ir 1540 m. kažkoks G. Čižikas pardavė namą pilies teritorijoje, prie šv. Onos bažnyčios, 1510 m. A. Vielkovičius nupirko mūrinius pastatus pilies kieme⁴⁵.

Aukštutinėje pilyje buvo šv. Martyno koplyčia. Yra likęs 1546 m. užrašas: «ad altare Sancti Martini... arcis Superioris Vilnensis»⁴⁶.

XVI a. viduryje buvo plečiama karališkųjų pastatų statyba: 1546 m. pastatyta didelės karališkosios arklidės, karaliaus tarnų ir amatininkų namai (netoli šv. Jurgio bažnyčios, kur 1506 m. Mikalojaus Radvilos buvo įkurti karmelitai). Ten pat buvo įrengta patrankų liejykla. Iš Žygimanto Augusto 1571 m. rašto matyti, kad Vilniuje buvo liejamos patrankos⁴⁷. Patrankų liejykla minima dar 1719 m. Vilniaus kapitulos žemių aprašyme ir Vilniaus miesto aktuose⁴⁸. Ji, tur būt, buvo atokiau nuo kalno, minėtoje Radvilų jurzdiko teritorijoje. Brauno atlase esančiame Vilniaus miesto aprašyme minimas «armamentarium» greičiausiai bus iki šiol išlikusio ginklų sandėlio liekanos kalno papėdėje.

Žygimanto Augusto laikais dideli darbai atlikti Viršupyje, Antakalnio rajone. Ten buvo pastatyta karališkoji vasaros rezidencija, užtvenkta net 28 prūdai. Tuo pačiu metu rekonstruota Žemutinė pilis, vadovaujant žymiesiems italų architektams (G. Cini ir B. Berreci)⁴⁹. Mūro darbams išleista 4448 kapos ir 43 gra-

⁴³ Pamietniki Albrychta Stanisława X. Radvilla, wyd. E. Raczyńskiego, Poznań, 1839.
⁴⁴ Акты изд. Виленскою археологическою комиссиею (toliau AVK), т. XX, Вильна, 1843, стр. 115.
⁴⁵ Centrinis Valstybinis istorinis archyvas (toliau CVIA), SA, b. 5333, l. 18^a, 59.
⁴⁶ Ten pat, l. 23.

⁴⁷ J. Kraszewski, Wilno od początków jego do roku 1750, t. III, Wilno, 1841, p. 334—335.
⁴⁸ E. Łopaciński, Nieznane dane..., Prace..., t. III, p. 95.
⁴⁹ W. Kieszkowski, Dolny zamek wileński, „Arkady”, 1937, Nr. 10, p. 506—512.

šiai, iš jų 1200 kapų ir 46 grašiai arklidėms statyti ir 1588 kapos — tvenkiniams įrengti Viršupyje⁵⁰. Tikriausiai nuo 1548 m. Vilniaus karališkuoju architektu buvo Fridrichas Unšerftas (Fryderyk Unscherfte), miręs Vilniuje 1551 m. liepos 8 d. Po jo Vilniaus pilies statybai vadovavo architektas Jobas Bretfus (Hiob Breytfuss). Jis prižiūrėjo ir karalienių Elžbietos bei Barbaros kapų-paminklų statybą katedroje. 1566 m. Bretfus dar dirbo prie karališkųjų statybų Viršupyje. Kartu jis statė ir karališkuosius rūmus Knyšine bei perstatė pilį Tykocine, 14 km už Knyšino. Jobas Bretfus mirė 1571 m. Tykocine.

Tai buvo didingos ir turtingos renesansinės karališkos pilys, pastatytos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Jų likimas vienodas — XVIII a. pabaigoje neliko nė žymės iš buvusių rezidencijų⁵¹.

Kaip atrodė reprezentaciniai rūmai Žemutinės pilies teritorijoje, žinome tik iš XVIII a. pabaigoje darytų P. Smuglevičiaus piešinių.

Žygimantas Augustas gyveno labai prabangiai. Popiežiaus nuncijus vyskupas B. Bongiovanis 1560 m. rašė, kad karalius pilyje turi 180 patrankų didelio kalibro ir daug mažesnių. Arklidėse jis laiko 2000 žirgų, turi sidabrinėmis figūromis išpuostų šarvų, vaizduojančių jo pirmtakų pergales, daug aukso išsiuvinėtų sabalų, lūšių ir juodų lapių kailinių, kurių vertė siekianti pasakišką sumą, be to, daug brangenybių: rubinų, deimantų, senovišką kepurę, nusags-

tytą rubiniais, smaragdais ir deimantais, vertą 300 000 aukso škuočių. Nuncijus matęs tiek daug brangenybių, su kuriomis net Venecijos arba popiežiaus lobynai negali lygintis. Pilyje buvę žmogaus didumo laikrodžių su figūromis, vargonų ir kitų muzikos instrumentų, dubenų ir indų su žemės ir jūrų žvėrių atvaizdais, aukšinių taurių, dovanotų didikų, gavus paskyrimą. Jis matė dar 30 balnų ir kamanų žirgams, tokių brangių, kurių kitur pamatyti buvo negalima. Kai kurie iš jų buvę gryno aukso ir sidabro. Jie puikiausi meno kūriniai, kuo niekas nepatikėtų, kas nėra jų matęs⁵².

Iš visų šių turtų iki mūsų dienų nieko neišliko. Juos sunaikino karai, gaisrai, išsivežė priešai. Žygimanto Augusto turtų dalis, dar jam gyvam esant, buvo išgabenta į Tykociną ir iššvaistyta įpėdinių bei dvariškių.

Reikia priminti ir Vilniaus pilies apginklavimą. 1551—1556 m. sudarytame ginklų sąrašė pažymėta 28 patrankos: 2 feltšlangai (po 28 centnerius), 4 falkonai ir 22 falkonetai (po 10 centnerių). Kitos patrankos buvo arsenale. Jos turėjo vardus: Vitold, Augustus, Baba, Žebrak. Ant Vytauto vardu vadinamos patrankos buvo užrašas: «Esu Vytautas, pavadintas Vytauto vardu, griauņu bokštus, pramušu tvirtovių sienas» («Sum Vitoldus ego Vitoldi ex nomine dictus concutio tures munia sterno cave»). Ji svėrė 84 centnerius. Tai buvo didelės akmenimis šaudančios patrankos⁵³. 1628 m. vasario 8 d. M. Paramovskis štai ką rašė iš Palangos

⁵⁰ L. Kolankowski, Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548, Lwów, 1913, p. 330—331.
⁵¹ M. Paździor, Dwór królewski Zygmunta Augusta w Knyszynie, — Rocznik Białostocki, Białystok, 1968, VIII, p. 380.

⁵² Žr. LIŠ, I, 238—239.
⁵³ Krokuva, Cartoriskijų fondas, Nr. 1814, Rankraštis pavadintas: „Strzelba i wszelka munitia, która własnym nakładem j. k. m. w Wilnie i na zamki pograniczne rozszlana 1551—1566“.

Jonui Stanislovui Sapiegai: «Iš Vilniaus ceikhauso laivu atplukdė į Klaipėdą didžiulių patrankų: vokiečių nusistebėjimui tų patrankų Klaipėdos tiltai negalėjo išlaikyti»⁵⁴.

Iš XVI a. pilies pastatų išliko tik sutvirtinimai kalno papėdėje, vieno bokšto liekanos, siena po žeme, naujai atidengti šv. Onos-Barboros bažnyčios pamatai, prie kalno prisišlięš pilies ginklų sandėlis arsenalas. Žemėse, gal būt, slepiasi Žemutinės pilies pamatai, o gal ir Vytauto pilies gotikiniai pamatai.

Žemutinė pilis smarkiai nukentėjo per 1610 m. gaisrą. Po to Vilniaus horodničius ir karališkasis architektas olandas Nonhartas dar bandė atstatyti pilį su jos gynybinės sienos bokštais⁵⁵. Tuo tarpu Aukštutinė pilis, jau nustojusi savo gynybinės reikšmės, iro ir griuvo. 1613 m. Radvilos-Makovskio žemėlapis paaiškina namajame tekste rašoma, kad Vilniaus pilis kalne yra apgriuvusi⁵⁶. Joje jau seniai niekas negyvena. Lietuvos Statute buvo numatyta pilį paversti kalėjimu.

Nustoję buvusi karališkąja rezidencija ir Žemutinė pilis. Jos teritorijoje buvo įrengtas Lietuvos tribunolas, kalėjimas, pilies teismo kanceliarija; pilį valdė Vilniaus vaivados. Tribunolo pastatas buvo prie pilies vartų iš Pilies gatvės, o kalėjimas — prie pilies vartų, pro kuriuos įvažiuodavo iš Tiltos gatvės⁵⁷.

1622 m. pilies inventoriuje nurodoma, kad bokštuose pagal seną paprotį statoma sargyba; be miestiečių mokesčio piliai saugoti ir kalėjimui išlaikyti, jai skiriama taip pat dalis pajamų iš turgaus, tilto rinkliavų bei pajamų iš malūnų⁵⁸.

Pilis dar buvo panaudota kaip tvirtovė karų su Rusija metu (1655—1661 m.). Caro kariuomenei 1656 m. užėmus Vilnių, ji tvirtinta⁵⁹.

Rusų kariuomenės įgula, vadovaujama kunigaikščio Danilos Myšeckio, buvo nedidelė — ją sudarė 1450 žmonių. Bet, įsitvirtinusi pilyje, ji laikėsi ilgai. Vilnius išbuvo apsuptas Lietuvos ir Lenkijos kariuomenės — daugiau kaip 4000 žmonių — apie pusantų metų (1660—1661 m.)⁶⁰. Vadovaujama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės etmono M. Paco kariuomenė penkis kartus puolė pilį, bet jos nepaėmė. Kai D. Myšeckis, nepajėgdamas gintis, planavo ją sprogdinti ir žūti su visa įgula, kareiviai jį surišo ir išdavė karaliui Jonui Kazimierui (1648—1668). Karaliaus įsakymu D. Myšeckis buvo viešai nužudytas rotušės aikštėje⁶¹. (Galvą D. Myšekiui nukirto jo tarnas, «virėjas Antoška».) Šio karo metu pilis buvo smarkiai apgriauta ir nuo tol liko tik griuvėsiai⁶².

1738 m. birželio 29 d. išdo komisijos dokumente pasakyta, kad atstatyti Vilniaus pilies neįmanoma⁶³. Tas pats pakartojama ir 1758 m. Vyriaus-

⁵⁴ Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau MAB RS), f. SK., b. 3286.

⁵⁵ E. Łopaciński, Nieznane dane., Prace., t. III, p. 59.

⁵⁶ Przegląd Geograficzny, 1919, t. I., p. 302.

⁵⁷ ABK, t. X, Wilyna, 1879, str. 254, 280—282.

⁵⁸ Ten pat.

⁵⁹ Акты Московского государства, т. III, Спб., 1901, стр. 62.

⁶⁰ Ten pat, t. III, p. 91, 165, 205, 266, 298, 352, 355.

⁶¹ С. Соловьев, История России с древнейших времен, т. XI, Спб., 1861, стр. 160—162.

⁶² E. Łopaciński, Nieznane dane., Prace., t. III, p. 98.

⁶³ CVIA, SA, b. 5959, l. 449.

siojo tribunolo knygoje įrašytame Vilniaus horodničiaus M. Horaino pareiškime, — karaliaus pilis ir mūrai tušti, apgriuvę. Norint apsaugoti dalį pilies mūrų nuo tolesnio irimo, jie buvo atiduoti posesijon bajorei Siežputovskai. Ji privalėjo juos remontuoti ir mokėti išdan po 8 aukšnus kasmet.

1762 m. inventoriuje yra pilies aprašymas. Pilies teritorija — vaivados jurzdikas. Aukštutinės pilies, pavadintos Kalno pilim, nuo seno likę tik mūrai ir griuvėsiai. Kalno papėdėje pažymėta — prieš katedrą tribunolui, žemės ir pilies teismams priklausanti pilis. Kaliniams laikyti pastatyta medinis pastatas. Už pilies nemaža mūrų griuvėsių⁶⁴.

1784 m. vasario 5 d. Vilniaus vaivada Karolis Radvila aprašė pilies griuvėsius, norėdamas juos atimti iš privačių asmenų. Be priežiūros paliktuose pilies mūruose žmonės įsirengė butus ir juose gyveno. Aprašyme pažymėta, jog teritorija prie arsenalo, pradedant nuo pilies bažnyčios priešais šį mūrą ir pilies kalną, paversta daržu, tušti karališki pilies rūmai, trijų aukštų, butai iš abiejų vartų pusių, šoniniai vartai nuo bažnyčios ir nuo įvažiavimo iš miesto⁶⁵. V. Kieškovskis yra paskelbęs visą sąrašą miestiečių, kurie 1797 m. buvo užėmę kambarius apleistoje ir apgriautoje Žemutinėje pilyje⁶⁶.

Žemutinės pilies rūmai išliko iki XVIII a. pabaigos (1799 m.).

1799 m. rugsėjo 1 d. Lietuvos gubernatorius J. Fryzelis rašė Vilniaus magistratui, kad, Kremenčugo pirkliui Moisiejui Sluckiui prašant, reikia sudaryti su juo sutartį dėl Žemutinės pilies nugriovimo. Pirklys sutinkąs nugriauti pilies mūrus ir išlyginti vietą, o 15 procentų medžiagos atiduoti išdui⁶⁷. Iš J. Obsto paskelbtų dokumentų pažymėtinas J. Žuravlio-vo tų pačių metų spalio 11 d. prancūzų kalba rašytas laiškas Vilniaus burmistru. J. Žuravliovas prašo burmistrą greičiau sudaryti minėtą sutartį, nes gubernatorius jau pažadėjęs M. Sluckiui leisti nugriauti rūmus iš pamatų⁶⁸. Magistratas, caro valdininkams reikalaujant, 1799 m. spalio 19 d. pasirašė su M. Sluckiu minėtą sutartį⁶⁹.

XIX a. pradžioje nugriautos pilies vietoje liko aikštė, kurioje buvo įrengta prekyvietė — «talkučka» su medinėmis pirklių būdelėmis. 1817 m. generalgubernatoriaus įsakymu jos buvo nugriautos ir pastatyta mūriniai pirklių nameliai. Iš Žemutinės pilies liko barokiniai vartai į Pilies gatvę. 1831—1832 m. caro valdžiai nusprendus sutvirtinti pilies rajoną, Vyriausiojo štabo nurodymu buvo nugriauta seni pastatai: prie katedros kairėje pusėje vikarijų namai, trijų aukštų mūrinis pastatas prieš katedrą, pastatai iš Pilies gatvės ir pilies vartai (nugriauti 1837 m.). Šarkiškėse (dab. Jaunimo sode) nugriauta karališkasis malūnas, priklausęs universitetui, mūrinis universiteto

⁶⁴ CVIA, SA, b. 3782, l. 1a.

⁶⁵ CVIA, SA, b. 4227, l. 698.

⁶⁶ W. Kieszkowski, Dzieje placu katedralnego w Wilnie,—„Wilno“, 1939, Nr. 2, p. 105.

⁶⁷ J. Obst, Zburzenie Zamku Dolnego w

Wilnie,—„Litwa i Ruś“, 1912, t. II, sąs. 1, p. 56—58.

⁶⁸ Ten pat.

⁶⁹ J. Obstas tos sutarties originalo, kuris yra Vilniaus Centriniam istoriniame archyve, nepaskelbė. Jį aptiko V. Merkys (CVIA, f. 458, ap. 1, b. 467, l. 206—207).

namas ir kiti vertingi istoriniu požiūriu pastatai⁷⁰. 1831 m. vasarą buvo tvirtinamas ir pilies kalnas: prarastas į pilį kelias, Aukštutinės pilies sienoje paruoštos ambrazūros, kalno papėdėje įrengti patrankų šovinių sandėliai. Tuomet buvo iškiršta ir puiki medžių alėja prie Vilnios, už Gedimino kalno, ir dalis botanikos sodo dešinėje Vilnios pusėje⁷¹. Nugriovus pastatus, pilies rajone atsiranda

2. KIEK VILNIUJE BUVO PILIŲ?

Vilniaus centre, kairiajame Neries krante, santakoje su Vilnia, aukštos kalvos viršūnėje stovi mūrinio pastato ir sienų griuvėsiai su išskylančiu 1936—1941 m. iš dalies atstatytu aštuonkampiu bokštu⁷². Šiuos griuvėsius mes įpratę vadinti Gedimino pilies griuvėsiais, o bokšto siluetas pokario metais tapo net savotiška miesto emblema. Žemės paviršiuje išlikę mūrų griuvėsiai nebeduoda pilnesnio pilies vaizdo. Esanti negausi iliustracinė medžiaga ir rašytiniai šaltiniai kol kas neleidžia išsamiau atkurti pilies istorijos, ypač iki XVI a. Todėl daugelis jos klausimų tebėra ginčijami, žinomi tik pagrindiniai pilies istorijos bruožai.

Aišku, kad pilis pastatyta svarbioje strateginiu ir ūkiniu požiūriu vietoje — netoli brastos per Nerį, m. e. pirmojo tūkstantmečio įtvirtintos gyvenvietės vietoje.

Iš XIV a. pabaigos ir vėlesnių rašytinių šaltinių žinome, kad pilis su-

do didelė netaisyklinga aikštė, kuri vėliau nustojo karinės reikšmės ir buvo paversta prekyviute. Istorinės pilies aikštės dabar jau nebegalima atstatyti, nes iš senovės paminklų liko tik katedra bei varpinė, ir tai perstatytos. Istorinį jos vaizdą mes atkuriame tik iš likusios XVI—XVIII a. ikonografinės bei šaltinių (dokumentų, aktų ir kt.) medžiagos.

sidėjo iš trijų dalių — Aukštutinės, Žemutinės ir Kreivosios, kurios buvo viena greta kitos ir sudarė vieningą įtvirtinimų kompleksą. Tačiau, iškilus reikalui, atskiros dalys galėjo gintis savarankiškai. Šaltiniuose jos ir vadinamos tiesiog pilimis.

Centre, ant kalvos, kuri seniau buvo vadinama Pilies kalnu, o dabar — Gedimino pilies kalnu, stovėjo Aukštutinė pilis. Iš rytų, nuo gretimų aukštumų, prie jos glaudėsi Vilnios dešinėsios šakos (ar iškasto kanalo) atskirtos kalvos viršūnėje pastatyta Kreivoji pilis. Aukštutinės pilies kalno pašlaitę supo papilys, vadinamas Žemutine pilimi.

Pilies dalių vardai kilo iš jų topografinės padėties. Aukštutine, arba Aukštąja, buvo pavadinta kalno viršuje stovėjusi pilies dalis, Kreivąja — ant kalvos su kreivu, į Neries slėnį nuolaidėjančiu, viršumi, o Žemutine, arba Žemąja, — pilies dalis žemumoje, Vilnios slėnyje.

⁷⁰ CVIA, f. 378, b. 2556, 1831, l. 91—94.
⁷¹ Ten pat, l. d., 1831, l. 55, 90, 395.
⁷² Ed. Budreika, Gedimino pilies Vilniuje vakarinio bokšto rekonstrukcijos,—

Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis, t. I, p. 3—16.

Šitoks senosios pilies supratimas nusistovėjo tik apie 1940 m., nes rašytinių šaltinių fragmentiškumas ir kai kurie prieštaravimai klaidino daugelį ankstesnių istorikų. Daugumas lenkų istorikų sekė J. Dlugošu, kurį laikė geru Lietuvos istorijos žinovu. J. Dlugošas, rašydamas apie 1390 m. kryžiuočių puolimą, mini Vilniuje tik dvi pilis — kryžiuočių sudegintą Kreivąją ir apgintą Aukštutinę⁷³. Jo žinias pakartojo M. Strijkovskis⁷⁴. Jais sekdami, daugumas Vilniaus istorikų lenkų taip pat pripažino tik dvi pilis. Rašytiniuose šaltiniuose minima Žemutinė pilis buvo sutapatinama su Kreivąja, aiškinant, kad jos vardas kilęs iš «kreivo slėnio», kuriame ji pastatyta, arba iš krivių, pagonių žynių, vardo, nes Žemutinė pilis buvusi pirmiausia pagonybės centru⁷⁵. Šių autorių žinias kartojo ir daugumas rusų autorių, rašiusių apie Vilnių XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje⁷⁶. Nors jau XIX a. pabaigoje V. Vasilevskis, remdamasis šaltinių analize, įrodė, kad negalima sutapatinti Kreivosios ir Žemutinės pilies, kad Žemutinė pilis nei 1390 m., nei 1394 m. kry-

žiuočių nebuvo paimta, kad sunaikinta buvo Kreivoji pilis⁷⁷. Šis požiūris Vilniaus istorijos tyrinėtojų tarpe ėmė išivyrauti tik apie 1930 m. Tačiau ir tuo metu dalis jų dar spėjo, kad Žemutinė ir Aukštutinė pilis stovėjusi vienoje vietoje — Neries ir Vilnios santakoje, o Kreivoji galėjusi būti Bokšto kalne⁷⁸, nors dar 1923 m. J. Fijalekas atkreipė dėmesį į 1387 m. Jogailos privilegiją miestui, kurioje kalbama tik apie vieną pilį⁷⁹. Ir tik apie 1938—1940 m. ėmė išivyrauti mintis, kad visos trys Vilniaus pilys — vienos pilies dalys, kad jos visos buvo vienoje vietoje. XV—XVII a. dokumentuose kartais atskirai kalbama apie Aukštutinę arba Žemutinę pilį. Tačiau iš tikrųjų šiuose dokumentuose Aukštutinės ir Žemutinės pilies sąvokos vartojamos tik vienos ar kitos pilies daliai — teritorijai apibrėžti.

Aukštutinė, Žemutinė ir Kreivoji Vilniaus pilies dalys buvo pastatytos ne vienu metu, vienos jų liekanų išliko daugiau, kitos — mažiau, nevienodai jos ir ištirtos. Todėl žinių apie jas yra taip pat nevienodai. Apie Vilniaus pilies istoriją čia daugiau,

⁷³ J. Fijalek, Opisy Wilna aż do połowy XVII-go wieku,—„Ateneum Wileńskie”, R. I., Wilno, 1923, p. 319.
⁷⁴ M. Strijkowski, Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi, t. II, Warszawa, 1846, p. 89.
⁷⁵ M. Baliński, Historia miasta Wilna, t. I, Wilno, 1836, p. 111; J. Kraszewski, Wilno od początków jego., t. I., Wilno, 1840, p. 28; M. Homolicki, O planach Wilna, jakim było w XVI wieku,—Wizerunki i roztrząsania naukowe, Poczet nowy drugi, t. 24, Wilno, 1843, p. 83—84; T. Narbutt, Pomniejsze pisma historyczne, Wilno, 1856, p. 47; A. Kirkor, Przechadzki po Wilnie i okolicach, Wilno, 1856, p. 13; Wł. Zahorski, Przewodnik po Wilnie, Wydanie trzecie, Wilno, 1923, p. 66;

J. Kłos, Wilno, Wydanie drugie, Wilno, 1929, p. 22. Bene ilgiausiai šios nuomonės laikėsi J. Fijalekas, kuris netgi 1948 m. pasirodžiusiame leidinyje teigė, kad „Kreivoji pilis — pirmąkartis Vilniaus Žemutinės pilies pavadinimas”, žr.— CDCV, I, 744.
⁷⁶ АВК, т. XX, стр. XXXIV—XXXV; А. А. Виноградов, Путеводитель по городу Вильне и его окрестности, 2-изд., Вильна, 1907, стр. 4—5.
⁷⁷ В. Г. Василевский, Где находился виленский кривой замок,—Труды IX археологического съезда, Т. II, Москва, 1897, Протоколы, стр. 120—121.
⁷⁸ M. Limanowski, Najstarsze Wilno, kn. Wilno i Ziemia Wileńska, t. I, Wilno, 1930, p. 142.
⁷⁹ J. Fijalek, Opisy Wilna., p. 318.

negu apie architektūrą, ir kalbama, nes architektūrinių liekanų, palyginus su buvusią pilimi, nedaug, dalis jų dar neatkasta ir neištirta.

Žemutinė pilis stovėjo Vilnios deltoje, jos kairiosios ir dešinėsios šakos bei Neries apsuptame plote, Gedimino pilies kalno šiaurinėje, vakarinėje ir pietinėje pašlaitėje. Jos teritorija buvo žymiai didesnė už Aukštutinės ir Kreivosios pilių: ji apėmė pailgą iš pietvakarių į šiaurės rytus netaisyklingos formos žemės juostą, kurios ilgis — iki 400 m, o plotis — iki 150 m.

Šiandien tai gana lygus, kalno link nežymiai aukštėjantis plotas. Tuo tarpu pilies statybos metu šios teritorijos paviršius buvo nelygus. Kalno vakarinio galo pašlaitėje, tarp kalno ir dabartinės katedros, plytėjo sausa terasa. Toliau ėjo šlaitas į gilų, pelkėtą ir klampų Vilnios kairiosios šakos slėnį, kuris, archeologinių kasinėjimų duomenimis, buvo bent 5 m žemiau dabartinio paviršiaus.

Seniausi žmonių gyvenimo pėdsakai aptikti 1964 m. kalno vakarinėje pašlaitėje buvusioje terasoje. Surasta degėsių, apdegusių akmenų, gyvulių kaulų, lipdytų puodų šukių, rodančių, kad sodybos čia stovėjo

jau m. e. pirmojo tūkstantmečio viduryje.

Kas ir kada pastatė Žemutinę pilį, tai klausimas, kuriuo ankstesnieji tyrinėtojai nedaug tesidomėjo. Tam išaiškinti jie ir duomenų neturėjo. Todėl jų darbuose šiuo klausimu yra tik dvi nuomonės. Vieni autoriai, sekdami padavimu apie pagonių šventyklą Šventaragio slėnyje — Vilnios ir Neries santakoje, — laikėsi nuomonės, kad pilis turėjo būti pastatyta dar XIII a. antrojoje pusėje. Tuo tarpu kiti jos statybą priskirdavo Gediminui (1316—1341), tai yra nukeldavo į XIV a. pradžią. Tačiau beveik visi, rašiusieji iki 1930 m., sutarė, kad Žemutinė pilis iki XIV a. pabaigos buvusi medinė⁸⁰. Šis teiginys buvo paremtas klaidingu Žemutinės ir Kreivosios pilies sutapatinimu, žiniomis, kad 1390 m. sudegė ne medinė Kreivoji pilis, o Žemutinė pilis, įsitikinimu, kad mūro statyba lietuviams iki krikščionybės priėmimo XIV a. pabaigoje buvo nežinoma. J. Kloso nuomone, atstatyta medinė pilis išbuvo iki pat XV a. pabaigos.

Naujausi archeologinių tyrinėjimų duomenys leidžia daug ką kitaip aiškinti ir į daugelį klausimų duoti tikslesnius atsakymus.

3. ŽEMUTINĖ PILIS

Žemutinės pilies, jos bokštų ir sienų žemės paviršiuje beliko tik fragmentai, šiandien, be to, praradę ir savo pirminę išvaizdą. Labai svarbias pilies įtvirtinimų dalis dabar slepia žemė bei vėlesni užstatymai, todėl mūsų tikslas, remiantis naujai-

siais mokslo duomenimis, atkurti atskirus senųjų įtvirtinimų elementus, jų visumą ir reikšmę.

Žemutinės pilies gynybiniam įtvirtinimams nušvesti šaltinių yra įvairių, bet dažniausiai jie gana fragmentiški. XIV a. pabaigos — XV a.

⁸⁰ J. Kłos, Wilno, p. 28.

pradžios Vygando, Posilgės ir kitos Kryžiuočių ordino kronikos suteikia rašytinių žinių apie Žemutinės pilies mūro sienas, bokštus, medžio bei vandens įtvirtinimus didžiųjų Ordino antpuolių prieš Vilnių metu. Papildomų duomenų, matyt, iš amžininkų liudijimų randame J. Dluogošo veikalė⁸¹. Svarbūs yra XIV—XVIII a. pirmosios pusės skelbti bei neskelbti Vilniaus kapitulos aktai, kurių seniausias — 1387 m. vasario 17 d. Jogailos dovanojimo Vilniaus katedrai dokumentas⁸², įvairūs Lietuvos metrikos⁸³. Vilniaus magistrato⁸⁴, XVII—XVIII a. seimų nutarimų⁸⁵ dokumentai, seniausi Vilniaus aprašymai — į Naugardo pirmąjį metrašį įėjęs XIV a. pabaigos miestų sąrašas⁸⁶ — taip pat 1413—1414 m. flamandų keliautojo Žilberto de Lanua kelionės aprašymas⁸⁷. Žemutinės pilies pietinės ir vakarinės dalių įtvirtinimus nušviečia 1622 m. Vilniaus pilies inventorių⁸⁸, 1719 m. kapitulos valdų ribų aplink katedrą ir Vilniaus pilį aprašymas⁸⁹ bei kiti rašytiniai šaltiniai.

Vaidų bei planų tarpe seniausias yra G. Brauno pasaulio miestų atlaso Vilniaus vaizdas (apie

1550 m.). Jame matome Žemutinės pilies mūrines gynybines sienas su pristatytais prie jų iš vidaus pastatais, bokštus, vartus. Tačiau visas pilies keturkampis plane yra iškreiptas ir neatitinka buvusios tikrosios padėties.

XVI a. pabaigos Vilniaus graviūroje iš Broel-Platerio rinkinių gynybiniai įtvirtinimai matyti iš vakarų: priekinė medinė aštriakuolių siena, kai kurie bokštai, vakariniai vartai. Blogiau visa tai atsispindi T. Makovskio Vilniaus panoramoje, atspausdintoje 1604 m. brolių Skorulskių panegirikoje⁹⁰. Priekinė medinė siena su vartais pilies vakarinėje dalyje, prie pat Vilnios vagos, įdomiai vaizduojama 1688 m. Vilniaus universiteto išleistoje panegirikoje K. Bžostovskio iššventinimo į Vilniaus vyskupus proga⁹¹.

Labai fragmentiškai Žemutinės pilies įtvirtinimai parodyti 1648 m. karinio inžinieriaus Getkanto Vilniaus įtvirtinimų plane⁹², tuo tarpu analogiškas 1740 m. Fiurstenhofs planas duoda pilniausią Žemutinės pilies įtvirtinimų vaizdą⁹³. Vėlesni — 1798, 1808 m.⁹⁴ — planai jau konstatuoja įtvirtinimų nykimą, o

⁸¹ J. Długosz, Dzieła wszystkie, t. IV, p. 460—464.

⁸² CDCV, I, 5 ir kt.; XVI—XVIII a. neskelbtų kapitulos aktų (Acta Capituli Viliensis) tomai saugomi MAB RS (F—43, b. 444, 445 ir kt.).

⁸³ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции, Книга двадцать первая, II, Книги Литовской метрики, Москва, 1915, стр. 339.

⁸⁴ ABK, t. X, стр. 237—238.

⁸⁵ Volumina legum, V, Petersburg, 1860, f. 47, 87; VII, f. 547.

⁸⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, М.—Л., 1950, (toliau НПА), 476; М. Н. Тихомиров,

Список русских городов, — «Исторические записки», т. 40 (1952), стр. 224.

⁸⁷ P. Klimas, Ghillebert de Lannoy, — „Praeitis“, t. II, p. 115—116, 152.

⁸⁸ ABK, t. XX, стр. 280—282.

⁸⁹ E. Łopaciński, Nieznane dane..., Prace..., t. III, p. 94—98.

⁹⁰ Wilno i ziemia wileńska, t. I, p. 146, pav. 166, 168.

⁹¹ Verus antistes et prudens senator virtute, genere, meritis..., Collegio... universitate Viliensi, A. D. 1688, titulinio p. antroji pusė.

⁹² Wilno i ziemia wileńska, t. I, p. 139.

⁹³ Šio plano fotokopija iš Berlyno rinkinių saugoma Vilniuje, Geodezinės tarnybos senųjų planų rinkinyje, Nr. 6.

⁹⁴ 1808 m. planas saugomas ten pat, Nr. 16.

1839⁹⁵, 1846⁹⁶, 1862 m.⁹⁷.—pateikia duomenų apie carinės tvirtovės įtvirtinimų-pylimų konfiguraciją Žemutinės pilies ir gretimose teritorijose.

XVIII a. antrosios pusės — XIX a. pradžios A. Rossi, P. Smuglevičiaus, J. Peškos piešiniai, J. Oziembrausko litografija pateikia vertingų duomenų apie kai kuriuos Žemutinės pilies vartus, bokštus, sienas iki jų nugriovimo.

Archeologiniai architektūriniai tyrinėjimai atskleidžia mūrinių įtvirtinimų liekanas natūroje. Dar 1908 m. šiaurės rytų Gedimino pilies kalno papėdėje, prie Didžiojo arsenalo darbų metu aptiktos rytinio įvažiavimo, vartų ir sienų liekanos⁹⁸. 1939 m. Gedimino aikštėje atidengta Žemutinės pilies pietvakarinės gynybinės sienos ties Jogailos-vyskupų namu ir ten buvusią bokštų pamatai. 1955 m. atidengta pietrytinė gynybinė siena Gedimino pilies kalno papėdėje esančiame parke⁹⁹. 1959 m., dirbant

⁹⁵ CVIA, f. 526, ap. 14, b. 563.

⁹⁶ Ten pat, b. 567.

⁹⁷ МАВ Retų spaudinių sk., K-680.

⁹⁸ А. Миловидов, Случайные раскопки у подношья Замковой горы г. Вильны, — Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1908 г., Вильна, 1909, стр. 48—49.

⁹⁹ V. Daugudis, Žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų Gedimino kalno pietvakarinėje pašlaitėje dienoraštis (1955.V.24—VII.4) (toliau 1955 m. archeologinių kasinėjimų dienoraštis), p. 14—36. Jis yra Istorijos instituto archeologijos sektoriuje.

¹⁰⁰ R. Legaitė, Buvusio dvariškių-kareivinių pastato, skirto Istorijos-etnografijos muziejaus ekspozicijoms, trumpa istorinė apžvalga pagal istorinius bei 1959 m. archeologinių kasinėjimų duomenis (toliau 1959 m. tyrinėjimų apžvalga), p. 12—24. Mašinraštis saugomas Spec. mokslinėje restauracinėje gamybinėje dirbtuvėje Vilniuje (toliau SMRGD).

prie buv. dvariškių pastato (dab. Istorijos-etnografijos muziejus), atskleista Žemutinės pilies šiaurės vakarų gynybinė siena, bokštelių pamatai¹⁰⁰. 1961—1963 m. tyrinėta buv. katedros varpinė, kurios apatinė, apvalioji, dalis yra pilies gynybinis bokštas¹⁰¹. Nustatyta, kad apvalusis bokštas statytas ant dar senesnio, nugriauto keturkampio gynybinio bokšto¹⁰². 1964 m. atidengta pietinės gynybinės sienos fragmentas (Gedimino aikštės pietrytinėje dalyje) ir keturkampio bokšto pamatai Žemutinės pilies šiaurės vakarų kampe¹⁰³. Pagaliau 1968 m. zonduojant, gynybinė siena stebėta Žemutinės pilies šiaurės rytų kampe, Didžiojo arsenalo pastato šiaurinėje dalyje.

Senajoje istoriografijoje Žemutinės pilies įtvirtinimus plačiausiai aprašė M. Homolickis¹⁰⁴. Panaudodamas naują ikonografinę bei 1939 m. kasinėjimų Gedimino aikštėje medžiagą, ši klausimą nušvietė V. Kieškovskis¹⁰⁵. Atradus XVIII a.

¹⁰¹ S. Lasavickas, Buv. Katedros varpinės sienų mūrų istorinė kartograma, 1961 m. Saugoma SMRGD.

¹⁰² Atkastą keturkampio bokštą dalį 1963 m. pradžioje išmatavo arch. S. Lasavickas.

¹⁰³ A. Tautavičius, Per Vilniaus Žemutinės pilies teritoriją 1964.VI.22—IX.9 kastos šiluminės trasos archeologinių stebėjimų duomenys (toliau 1964 m. archeologinių stebėjimų duomenys), p. 8—21, 56—62. Rankraštis saugomas MA Istorijos instituto archeologijos sektoriuje.

¹⁰⁴ M. Homolicki, Do uwag nad dziełem: Wilno od początku jego do roku 1750.—Wizerunki i roztrząsania naukowe, t. 23, Wilno, 1842, p. 99—102; Jo paties, Oplanach Wilna, jakim było w XVI wieku, ten pat, t. 24, p. 8—41.

¹⁰⁵ W. Kieškowski, Dolny zamek wileński,—„Arkady“, 1937, Nr. 10; Jo paties, Dzieje placu katedralnego w Wilnie, p. 89—107.

vidurio (1740 m.) Fiurstenhofo planą, rekonstruoti Vilniaus planą iki 1655 m. ėmėsi M. Moreliovskis, analizavęs ir Žemutinės pilies gynybinius įtvirtinimus¹⁰⁶. Apžvelgdamas archeologinius tyrinėjimus pilių teritorijoje ir pats tyrinėdamas, minėta klausimą nušvietė A. Tautavičius¹⁰⁷. Toliau nagrinėdami Žemutinės pilies įtvirtinimus, plačiau panaudosime seniausių rašytinius šaltinius, archeologinių architektūrinių tyrinėjimų duomenis bei ikonografinę medžiagą.

Žemutinės pilies gynybinius įtvirtinimus pradžioje sudarė upių vandenys, platus, pelkėtas, sunkiai pereinamas Vilnios slėnis, supęs Gedimino pilies kalno papėdėje įsikūrusias sodybas. Jos, atrodo, buvo saugomos medžių užtvartos, žemių pylimo. Laikui bėgant, atsirado galingos gynybinės sienos, prieš jas buvusios užtvartos, bokštai ir bokšteliai, vartai, apsauginiai grioviai, užtvankos. XIII a. pirmojoje pusėje Žemutinėje pilyje, kaip atrodo, jau buvo mūrinių įtvirtinimų¹⁰⁸.

Gynybinės sienos, juosios visą minėtą Žemutinės pilies teritoriją, jungėsi su Aukštutinės pilies įtvirtinimais, kildamos pietryti-

niu ir šiaurrietiniu Gedimino pilies kalno šlaitais į viršų. Sienų linija ypač ryški Fiurstenhofo plane.

Anksčiausios rašytinės žinios apie Žemutinės pilies mūrines sienas yra minėtame 1387 m. vasario 17 d. Jogailos dokumente¹⁰⁹. Vygando kronikoje kalbama, kad 1394 m. apgulimo metu kryžiuočiai po atkaklios kovos pastatė savo šaunamuosius pabūklus «prieš mūrus» (contra murum), kurie, šaudant akmenimis, sunaikinti į dulkes¹¹⁰. Posilgės kronikoje rašoma, kad tuomet mūrai (muren) buvo labai sušaudyti¹¹¹.

Pažymėtina, kad Vygando kronikoje 1394 m. minimos ir medinės užtvartos (ligneam structuram), gynyšios priėjimai prie Žemutinės pilies mūrų¹¹², rašoma, kad kovos sukūryje kasdien buvo tveriamos naujos užtvartos (protecticula)¹¹³. J. Dluogošas taip pat mini užtvartas, apsunkinančias kryžiuočiams priėjimą prie pilių¹¹⁴. Matyt, šiuos medinius įtvirtinimus 1414 m. mini ir Žilbertas de Lanua. Priekinė medinė aštriakuolių siena stovėjo ir žymiai vėliau. Ją matome XVI a. pabaigos (iš Broel-Platerio rinkinio) bei 1688 m. Vilniaus vaizduose.

to istorija, (toliau Vilniaus miesto istorija) Vilnius, 1968, p. 38—39.

¹⁰⁸ Vilniaus miesto istorija, p. 26.

¹⁰⁹ „muros castri Vlnensis“—CDCV, I, 5; jos minimos ir 1397 m. Vilniaus vyskupo Andriaus dokumente, ten pat, p. 46, 48—49.

¹¹⁰ SRP, II, 659.

¹¹¹ SRP, III, 195.

¹¹² SRP, II, 659.

¹¹³ SRP, II, 660.

¹¹⁴ J. Długosz, Dzieła wszystkie, t. IV, p. 464. Palyginus Vygando ir J. Dluogošo 1390 bei 1394 m. Vilniaus pilies apgulimų aprašymas, matyti, kad Dluogošas 1394 m. apgulimo detales greičiausiai bus nukėlęs į 1390 m.

¹⁰⁶ Vilniaus miesto planas iki 1655 m. Vilniaus miesto savivaldybė. M. 1:750. Aut. prof. M. Morelowski, Ruostas 1940—1942 m. Grafiškai paruošė dail. E. Medekša, Saugomas Vilniaus m. Geodeziniėje tarnyboje, Senųjų planų rinkinyje, Nr. 257. M. Morelowski, Objasnienie kolorów i znaków w wielkiem planie Wilna z czasu przed r. 1655, 1941—1942 r. (toliau Objasnienie...), Mašinraštis saugomas SMRGD.

¹⁰⁷ A. Tautavičius, Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai,—Valtybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis, t. II, p. 12—13; J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, Vilniaus mies-

Taigi Žemutinę pilį XIV a. pabaigoje gynė priekinė medinė užtvara ir mūrinės sienos. To paties laikotarpio miestų sąrašė minima viena iš dviejų Vilniaus «akmeninių sienų» reikia interpretuoti kaip Žemutinę pilį supančius mūrinius įtvirtinimus¹¹⁵.

Archeologiniai tyrimai, stebėjimai jau atskleidė žemėje išlikusių atskirų Žemutinės pilies mūrinių sienų apatinės dalis, davė duomenų apie jų mūrijimą, storį ir kt.

1955 m. pietrytinėje kalno papėdėje aptikta gana daug gynybinių sienų liekanų; siena ėjusi nuo pačios papėdės pietvakarių kryptimi, parko alėja Pilies gatvės link. Atidengta 40,5 m ilgio, iki 3,10 m storio ir iki 4 m aukščio sienos apatinė dalis, mūryta iš stambių akmenų, surištų kalkių skiediniu. Sienos išorinė pusė gerokai apardyta, jos pirminis paviršius neaptiktas¹¹⁶. Atidengta sienos dalis atitinka Fiurstenhofo planą. Sieną šioje vietoje 1843 m. dar matėsi, o po to, tur būt, apardyta ir užpilta¹¹⁷.

1964 m., vedant šiluminę trasą Gedimino aikštės pietrytinėje dalyje, 0,95 m gylyje aptikta taip pat gynybinė siena, ėjusi į vakarus nuo buv. Pilies vartų. Sieną šioje vietoje eina pietvakarių kryptimi, jos liekanų yra 2,55 m storio, 2,8—2,9 m aukščio. Žemutinės akmenų eilės sėmė vanduo, trukdęs pasiekti pamatų apačią.

Iš kiemo (šiaurinės) gynybinės sienos paviršiuje išmūrytos trys akmenų eilės, sudarančios 0,65—0,70 m pločio juosta. Žemiau yra 1,05 m raudonų plytų juosta, o toliau, iki pat apačios, vėl akmenų eilės. Plytos (jų dydis 29—30×14×8—8,5 cm) rištos tarsi vendiniu, baltišku, rišimu; dalis ištiesai ilgoisomis briaunomis į paviršių.

1964 m. atidengtos gynybinės sienos išorinėje (nuo buvusios Vilnios šakos) viršutinėje dalyje įmūrytos plytos (30×15×7,5 cm), žemiau sienos paviršius, ištiesai iš akmenų, gerai išlikęs. Aptiktos žymės rodo, kad siena tinkuota baltu kalkių skiediniu¹¹⁸. Prie šios sienos, iš pilies vidaus, buvo pristatytas tribunolo pastatas. Atrodo, kad jo vakarinėje dalyje dar 1938—1939 m. buvo atidengta taip pat gynybinio mūro, tačiau šaudymo angų neaptikta¹¹⁹.

Tuomet aptiktas ir Žemutinės pilies pietvakarių kampo gynybinis mūras (esąs pietvakarinėje dab. Gedimino aikštės dalyje), prie kurio buvo pristatytas vyskupui Jogailos dovanotas pastatas. Šioje, į pietus atgręžtoje, gynybinės sienos dalyje, palyginti gerai išsilaikė 6 šaudymo angos¹²⁰, išdėstytos maždaug 38 m tarpe nevienodais atstumais. Sieną statyta iš lauko akmenų ir didelių, beveik kvadratinių, plytų, kurios, to meto tyrinėtojų nuomone, rodo, kad ji mūryta XIV a. antrojoje pusėje. Sienos storis buvęs 2,15 m.

Prie šios sienos iš vidaus stovėjęs pastatas (į dešinę nuo Pilies bažnyčios-katedros) Brauno atlase vaizduojamas be langų; pačiame sienų viršuje matyti šaudymo angos. Visa tai liudija šios sienos dalies gynybinį pobūdį¹²¹. Greičiausiai šios vietos gynybinis «senas mūras» minimas ir 1719 m. ribų aprašyme¹²², atidengtoji jo padėtis atitinka 1740 m. Fiurstenhofo planą.

Keliose vietose atidengta Žemutinės pilies vakarinė gynybinė siena, iš pietvakarių einanti šiaurės rytų kryptimi Neries link. 1940 m. kanalizacinių darbų metu ties katedros šiaurės vakarų kampu žemėje aptiktas daugiau kaip 3 m aukščio gynybinis mūras, kurio situacija toje vietoje atitinka Fiurstenhofo plane pažymėtąją¹²³.

Dabartinio Istorijos-etnografijos muziejaus pastato vakarinės sienos apatinėje dalyje taip pat yra išlikę gynybinio mūro, atidengto 1959 m. Pastato centrinėje dalyje, per 14 m 1,4—1,7 m žemiau dab. žemės paviršiaus, yra senoji siena, mūryta iš stambių akmenų ir raudonų plytų. Jos pamatų apačia 5,1 m žemiau dab. žemės paviršiaus; pamatai mūryti iš labai didelių akmenų. Skersinis piūvis parodė, kad pastato centrinėje dalyje sienos šerdį sudaro senasis mūras, per metrą iškylęs aukščiau dab. žemės paviršiaus. Virš didelių raudonų gotiškai rištų plytų yra renesansinis įvairių taip pat didelių geltonų ir raudonų ply-

tų mūras. Iš tyrimų matyti, kad XIV a. šioje vietoje stovėjo gotikinis pastatas, statytas kartu su siena; šiaurės vakarų pastato siena, panašiai kaip Trakų salos pilyje, buvo kartu ir Žemutinės pilies gynybinė siena¹²⁴. Šio ruožo gynybinę sieną su pastatu galima įžiūrėti 1550 m. Brauno atlaso vaizde; jis visiškai atitinka Fiurstenhofo plane esantį. Prie gynybinės sienos prišlietas pastatas buvo skirtas didžiojo kunigaikščio dvariškiams, 1719 m. kapitulos valdų aprašyme jis vadinamas Žemutinės pilies karališkosiomis oficinomis¹²⁵, kurios 1758 m. jau buvo apgriuvusios¹²⁶, o XVIII a. pabaigoje Vilniaus vaivados Mykolo Oginskio perstatytos į naująją arsenalą¹²⁷. Tuomet, matyt, senieji mūrai buvo padengti apdailinamuoju sluoksniu, paslėpusiu senąsias gynybines sienas.

Į rytus nuo minėto pastato, ties šiaurės vakarų pilies kampu, 1964 m. atidengtos toliau į rytus einančios sienos liekanos. Ji mūryta beveik ištiesai iš akmenų; plytų, dažniausiai gelsvų, pasitaiko tik kai kur. Sieną nestora — 1,7 m; priėjimą prie jos iš tos pusės gynė natūrali kliūtis — Neris¹²⁸.

Šiaurės rytų Žemutinės pilies kampe gynybinė siena išliko Didžiojo arsenalo pastate, kurio priekiniame, šiauriniame, 2,2 m storio mūre iki šiol tebėra, matyt, iš XVI—XVII a. pradžios šaudymo angos tvirtoviniams šautuvams (hakovni-

¹¹⁵ НПА, 476; Р. Батура, Оборонительные укрепления некоторых центров Литвы XIV века, — Материалы VI-ой конференции по истории науки в Прибалтике, Вильнюс, 1965, стр. 87.
¹¹⁶ 1955 m. archeologinių kasinėjimų dienoraštis, p. 17—18, 36.

¹¹⁷ M. Homolicki, O planach Wilna., p. 33—34.
¹¹⁸ 1964 m. archeologinių stebėjimų duomenys, p. 8—9, 11, 16, 18—21.
¹¹⁹ W. Kieszkowski, Dzieje placu Katedralnego., p. 101.
¹²⁰ W. Kieszkowski, Dzieje placu Katedralnego., p. 99—100.

¹²¹ M. Morelowski, Objasnienie., p. 23—24, 32, 34—35.
¹²² E. Łopaciński, Nieznane dane., Prace., t. III, p. 97.
¹²³ M. Morelowski, Objasnienie., p. 32—33.
¹²⁴ 1959 m. tyrinėjimų apžvalga, p. 4, 17—20, 22, 24.

¹²⁵ E. Łopaciński, Nieznane dane., Prace., t. III, p. 97.
¹²⁶ Ten pat, p. 101.
¹²⁷ M. Homolicki, O planach Wilna., p. 41.
¹²⁸ 1964 m. archeologinių stebėjimų duomenys, p. 59—60; Vilniaus miesto istorija, p. 39.

com)¹²⁹. Po šiuo vėlesniu mūru, žemiau dab. žemės paviršiaus, 1968 m. aptiktas senasis gynybinis mūras, sudaręs vėlesnių Didžiojo arsenalo sienų pamatus. Taigi archeologiniai tyrinėjimai atskleidė gynybinių mūrų fragmentus aplink visą Žemutinės pilies teritoriją. Tai patvirtina, jog 1740 m. Fiurstenhofo plane pažymėtos gynybinės sienos iš tikrųjų buvo, kad jos siekia ankstyvus laikus.

Gynybinės sienos žemose, drėgnose vietose (kaip paaikškėjo pilies pietrytinėje dalyje) iš vidaus buvo tvirtinamos, klojant išilgai sienų vienas prie kito 20—35 cm storio rąstus, daugiausia ažuolinius. Kai kurie jų kloti su visomis šakomis. Medžius užplūkus moliu, žemutinė gynybinės sienos dalis iš vidaus gerokai sutvirtinama¹³⁰,— apgulimo metu gynėjams patogiau prieiti.

Bokštai ir bokšteliai, išdėstyti tam tikrais tarpais aplink pilies teritoriją, buvo svarbus Žemutinės pilies gynybinių sienų elementas. Jie pažymėti ir Brauno atlase, bet ypač tiksliai nurodyti Fiurstenhofo plane, minimi rašytiniuose šaltiniuose, jų pėdsakų surandama archeologinių bei architektūrinių tyrinėjimų metu.

Anksčiausios rašytinės žinios apie Žemutinės pilies bokštus siekia XIV a. pabaigą, kryžiuočių antpuolių epochą. Vygando kronikoje minima, jog 1394 m. antpuolio metu «pilies bokštas» (turris castri) sviedinių buvo sugriautas ir nuvirto į vandenį; iš atstatytojo, medinio, teliko dulkės. Kovos sukuryje gy-

nėjai buvo priversti bokštą sudeginti. Tik po to prieš šaunamieji pabūklai pastatyti «prieš mūrus»¹³¹, t. y., matyt, pagrindines pilies gynybines sienas.

Tuo būdu čia minimas, atrodo, mūrinis, vėliau kovos eigoje atstatytas, bokštas buvęs, kiek galima spręsti iš įvykių, greičiausiai kažkur prieš pagrindinius įtvirtinimus, prie pilies tilto ir vartų, nes kronikininkas glaudžiai sieja kovą prie tilto ir minėto bokšto.

Kronikoje minimas taip pat «sugriautas mažesnis bokštas» (turris... minor destructa), čia pat pabrėžiant, jog po to kryžiuočiai lietuvių nenaudai pastatė per Nerį tiltą, per kurį atsigabeno, ko jų kariuomenei reikėjo¹³². Įvykių eiga tarsi liudytų, jog ir šio bokšto reikėtų ieškoti priekinėje gynybinėje linijoje, arčiau Neries.

Toliau kronikininkas, nurodęs, kad kryžiuočiai padegė trobą pilies viduje, nuo kurios daug kitų užsidegė, pažymi, jog «po to pastatė bombardas prieš žemesnįjį bokštą» (turrim inferiore) ir, šaudydami akmenimis, jį pavertė į dulkes¹³³. Posilgės kronikoje tik bendrai pažymėta, kad «pilies bokštai (thorme) buvo labai sušaudyti»¹³⁴.

Visų minėtų bokštų reikėtų ieškoti pilies vakarinėje dalyje.

Atrodo, kad iki XVII a. vidurio sienose buvo dešimt—vienuolika didesnių gynybinių bokštų bei penki—šeši mažesni.

Gynybinės sienos pietrytinėje dalyje, tarp Gedimino pilies kalno ir Pilies vartų (į rytus nuo jų), bu-

vo du apvalūs-aštuonkampiai bokštai, pažymėti Fiurstenhofo plane. Jie minimi 1622 m. privilegijoje dėl sklypo prie Karališkojo malūno¹³⁵. 1719 m. ribų aprašyme prieš mūrinius karališkuosius malūnus minimas «mažas pilies bokštas»¹³⁶, matyt, yra vienas iš jų. 1843 m. Homolickis rašė, kad šių bokštų pamatai dar matomi, bet pažymi, jog vieno jų griuvėsiai buvo išardyti daugiau kaip prieš 20 metų¹³⁷.

1808 m. plane Gedimino pilies kalno papėdėje stovėjęs bokštas jau nepažymėtas. Gal jis ir buvo išardytas dar XIX a. pradžioje? Šiandien bokšto vietą rodo šlaito kyšulys kalno pietinėje papėdėje (naujovo tako į kalną pradžios kairėje pusėje). Toliau į pietvakarius buvęs bokštas 1808 m. plane dar yra.

Ties Pilies gatvės pradžia, Žemutinės pilies gynybinėje sienoje, stovėjo bokštas, kuriame, kaip mini XVI a. ir vėlesni dokumentai, buvo didieji vartai į miestą.

Nuo bokšto į vakarus, prie gynybinės sienos pristatyto Tribunolo teismo rūmų vakarinio galo, buvo «apvalus mūrinis bokštas» (taip jis apibūdintas 1622 m. pilies inventoriuje)¹³⁸. Šis bokštas, atrodo, yra Brauno atlase (dešiniajame pilies kampe)—neaukštas, bet gana masyvus. XIX a. pirmojoje pusėje Homolickis mini, kad prie Tribunolo teismo rūmų vakarinio galo buvę apgriuvusių senų ir labai storų pilies mūrų, užsisukusių į pietvakarius, kad čia buvę tarsi bokšto liekanos, nugriautos apie 1817 m.¹³⁹

Fiurstenhofo plane pilies pietvakarių kampe yra du apvalūs bokštai, o nuo jų kiek į rytus, už įstrižai stovinčio pastato (Trabantų, arba Karališkųjų alebardininkų, namo pagal Brauno planą), nurodytas tuščias tarpas sieną sudariusių pastatų eilėje. Gal būt, čia ir stovėjo anksčiau minėtas apvalus kampinis bokštas.

1740 m. plane šiame pilies kampe parodyti du bokštai sudarė vienus pilies vartus iš kelerių. 1940 m. atidengtos tų bokštų liekanos atitinka minėtą planą. Pamatų plytų matmenys (dažniausiai 7—7,5 cm aukščio) ir visas plano pobūdis su dviem vienodais apvaliais bokštais, Morelio vskio nuomone, rodo, kad jie priskirtini 1510—1520 m. laikotarpiui. Šie bokštai lyginami su panašiais XVI a. pirmosios pusės Vilniaus statiniais, turinčiais cilindrinis flankuojančius bokštus ar bokštelius, jų tarpe su Subačiaus vartais¹⁴⁰.

Taigi pilies pietvakarių kampe buvo, greičiausiai, trys bokštai: vienas priskirtinas prie senųjų įtvirtinimų, o du apvalūs vartų bokštai—prie vėlesnių, statytų, matyt, XVI a.

Toliau gynybinėje sienoje, sukančioje į šiaurės vakarus, arba Jogailos namo vakarinėje dalyje, buvo du keturkampiai gynybiniai bokšteliai, pažymėti Fiurstenhofo plane. Jų liekanų (pietinis buvo 6,4×6,4 m dydžio) aptikta 1939 m.

Kiek į šiaurę nuo šių keturkampių bokštelių buvo apvalus mūrinis bokštas (katedros varpinės apatinė dalis). Jo gynybinį pobūdį rodo

oo

¹²⁹ M. Morelowski. Objasnienie... p. 27.
¹³⁰ 1955 m. archeologinių kasinėjimų dienoraštis, p. 14—15.
¹³¹ SRP, II, 659.

¹³² Ten pat.
¹³³ SRP, II, 660.
¹³⁴ SRP, III, 195.

¹³⁵ M. Homolicki, O planach Wilna... p. 34.
¹³⁶ E. Łopaciński, Nieznane dane..., Prace..., t. III, p. 98.
¹³⁷ M. Homolicki, O planach Wilna... p. 34.

¹³⁸ ABK, t. XX, стр. 282.
¹³⁹ M. Homolicki, O planach Wilna... p. 13.
¹⁴⁰ M. Morelowski, Objasnienie... p. 35—36.

sienu storai (dab. žemės lygyje). Išorinės (vakarų), taip pat šoninės (šiaurės ir pietų) sienos yra 4 m storio, tuo tarpu vidinės (rytų) tik 2,8 m. Gerai išlikusios šaudymo angos. Įėjimas į šį bokštą buvo iš kiemo (rytų) antrajame aukšte.

1961—1963 m. dirbant, paaiškėjo, kad apvalioji bokšto dalis pastatyta ne iš karto. Pirmojo aukšto skiedinyje yra žymi molio priemaiša. Antrasis ir trečiasis aukštai statyti maždaug tuo pačiu metu, bet skiedinyje molio priemaišų nedaug. Vėlesnis yra ketvirtasis apvaliojo bokšto aukštas. Akmeninių sienų apdailoje vyrauja išilginis plytų dėjimo būdas¹⁴¹. Čia nėra nei gotikinio, nei ankstesnio vandinio, baltiško, plytų rišimo. Pagal mūrą bokštas gali būti datuojamas XIII a.¹⁴²

Tačiau 1963 m. pradžioje, atkasus apvaliojo bokšto viduje vakarinę sieną, paaiškėjo, kad jis pastatytas ant senesnio keturkampio bokšto, nugriauto iki pirmojo aukšto. Jo liekanos aptiktos 1,8 m gylyje nuo apvaliojo bokšto grindų. Įsikasta iki 4 m, bet aptikto keturkampio bokšto apačia nepasiekta. Prie jo vidinės sienos rasti stambių apdegusių plytgalių, suodinių akmenų sluoksniai, matyt, liudija, kad bokštas nugriautas kovų metu.

¹⁴¹ S. Lasavickas, Buv. Katedros varpinės sienų mūrų istorinė kartograma, 1961, Saugoma SMRGD archyve.
¹⁴² Ten pat; Vilniaus miesto istorija, p. 26. Apvalių mūrinių bokštų buvo ir kitose XIII a. Lietuvos pilyse. Toks bokštas, kurio įgulą sudarė prūsai, gynęs pilies vartus, 1277 m. minimas Traidenio Gardino pilyje (ПСРА, т. II, Москва, 1962, стр. 878). XIV a. pabaigoje jis buvo įjungtas į Vytauto rekonstruotos pilies įtvirtinimus, o XVI a. — vaizduojamas Gardino piešinyje (Schieman, Russland, Polen und Livland, Berlin, 1886, p. 160—161;

Keturkampio bokšto vakarinėje sienoje aptikta arkinė niša (2,95 m pločio) ir durys (1,26 m pločio) joje, abi mūrytos vienu metu. Atkasus keturkampio bokšto šiaurės vakarų kampą, galima buvo nustatyti, kad bokšto vakarinė siena iš vidaus yra apie 6,63 m pločio. Vidinės nišos, kaip ir viso keturkampio bokšto, plytos yra maždaug 33×16×9 cm dydžio¹⁴³. Panašios arkinės nišos (angos?) viršutinė dalis po keletų metų pastebėta keturkampio bokšto taip pat išorinėje rytinėje sienoje.

Keturkampiam bokšte, kiek galima spręsti iš atkastojo ploto, vyrauja išilginis plytų dėjimas (rišimas) su retai, neperiodiškai pasitaikančia skersine plyta. Šis bokštas, būdamas senesnis už, kaip manoma, XIII a. statytą apvalųjį bokštą, priklauso prie seniausių Žemutinės pilies mūrinių gynybinių įtvirtinimų. Bandoma jį datuoti XIII a. pirmąja puse ar viduriu¹⁴⁴.

Istoriografijoje priimta, kad apvalusis gynybinis bokštas paaukštintas vienu aukštu 1522—1524 m. ir taip pat XVI a. pabaigoje¹⁴⁵. Matyt, šis senas gynybinis bokštas minimas 1561 m., kai Žygimanto Augusto įsakymu katedros varpas iš medinės varpinės perkeltas «in

J. Wojciechowski, Stary zamek w Grodnie, Warszawa, 1938, p. 142; Н. Н. Воронин, Древнее Гродно,— Материалы и исследования по археологии СССР, т. 41, Москва, 1954, стр. 152).
¹⁴³ Atkastą keturkampio bokšto dalį išmatavo arch. S. Lasavickas.
¹⁴⁴ Vilniaus miesto istorija, p. 26.
¹⁴⁵ W. Zahorski, Katedra wileńska, Wilno, 1904, p. 5—6; P. Gudynas, S. Pinkus, P. Svičiulienė, P. Juodelis, Paveikslų galerija, Vilnius, 1968, p. 5.

turrim antiquam»¹⁴⁶. Apvalusis gynybinis bokštas, virtęs katedros varpine, išliko iki mūsų dienų.

Nuo aptarto apvaliojo bokšto į šiaurę, vakarinėje gynybinėje sienoje (dab. Istorijos-etnografijos muziejaus vakarinėje dalyje), buvo du priestatėliai-bokštėliai, pažymėti XVI a. pabaigos Vilniaus vaizde iš Broel-Platerio rinkinio, Fiurstenhofo plane. Jų pamatai surasti 1959 m. archeologinių kasinėjimų metu. Šiaurinio liekanos aptikos 1,7 m žemiau dab. žemės paviršiaus, kur prasideda senasis gynybinės sienos mūras. Bokštėlis mažas, išorėje jis 3,6 m ilgio (palei gynybinę sieną) ir 2,3 m pločio. Jo sienų storis 0,8 m. Plytų rišimą sunku nustatyti, nes jos apirusios. Šis priestatėlis primūrytas prie gotikinės akmens mūro sienos. Jo plytos gelsvos, raudonų nedaug. Atrodo, jog priestatėlis renesansinis (plytos 30, 28, 27 cm ilgio, 7—7,5 cm storio). Jo viduje įsikasta iki 3,2 m, toliau vanduo. Buvo išaiškinta, kad bokštėlio pamatai dėti 5,4 m žemiau dab. žemės paviršiaus. Pačioje apačioje mūryti nedideli akmenys, o visa siena iš plytų.

Antrojo panašaus priestatėlio-bokštėlio liekanos prie tos pačios gynybinės sienos aptiktos apie 31 m į pietvakarius, 1,4 m gylyje nuo dab. žemės paviršiaus.

Šie renesansiniai priestatėliai-bokštėliai, matyt, turėjo gynybinę paskirtį, statyti, kaip atrodo, XVI a., greičiausiai Žygimanto Augusto laikais. Jie, tur būt, stovėjo

¹⁴⁶ J. Kurczewski, Kościół zamkowy czyli katedra wileńska, t. I, Wilno, 1908, p. 74—75, 290.
¹⁴⁷ 1959 m. tyrinėjimų apžvalga, p. 12—18, 24.

dar XVIII a. pirmojoje pusėje, o vėliau, perstatant prie gynybinės sienos stovėjusį apgriuvusį pastatą, jų liekanas padengė storas griuvenų ir žemių sluoksnius¹⁴⁷.

Žemutinės pilies gynybinių sienų šiaurės vakarų kampe, į šiaurės rytus nuo minėtų gynybinių priestatėlių-bokštėlių, buvo didelis gotikinis kampinis bokštas, labai išsiskiriančiais nuo kitų pilies statinių pavaizduotas Brauno atlase (Nr. 8). Jis buvo trijų aukštų, su viršuje smailėjančiu stogu, dviem plačiom mūrinėm aplink einančiom galerijom, kurių viršutinėje, juosusioje paskutinį aukštą ir stogo pakraštį, buvo šaudymo angos. Brauno atlase bokštas pavadintas Žibintu (Der Lucerne) gal dėl to, kad nakčia būdavo apšviečiamas, o gal dėl viršutiniame aukšte vienas prieš kitą buvusių langų. Nežiūrint į aštuonkampę formą, kapitulos 1533 m. ir vėlesniuose aktuose jis vadinamas apvaliuoju pilies bokštu (turris arcis rotundam), tačiau kiek vėliau, bet, matyt, dar XVI a., jis bus gavęs ir Tvardovskio vardą¹⁴⁸, nes 1719 m. ribų aprašymo dokumente pažymėtas apvalus kampinis pilies bokštas vadinamas jau Tvardovskio bokštu¹⁴⁹. Šį vardą senasis apvalusis bokštas bus gavęs, matyt, nuo XVI a. garsaus burtininko Tvardovskio, kuris «išsaukdavo» mirusiųjų dvasias.

Šis kampinis bokštas aiškiai pavaizduotas 1740 m. plane, o 1758 m. akte minimas trijų aukštų bokštas bei prie jo tušti apgriuvę mūrai¹⁵⁰.

¹⁴⁸ M. Homolicki, O planach Wilna., p. 36—39.
¹⁴⁹ E. Łopaciński, Nieznane dane., Prace., t. III, p. 98.
¹⁵⁰ Ten pat, p. 101.

XVIII a. pabaigoje stambus aštuonkampis bokštas dar stovėjo, jį Smuglevičius pavaizdavo viename savo piešiniū.

1964 m. buvo bandyta ieškoti šio bokšto liekanų prie dab. Istorijos-etnografijos muziejaus šiaurės vakarų kampo. Iš vakarų aptikti keturkampio bokšto pamatai, mūryti daugiausia iš akmenų. Ant bokšto dalies užstatytas minėtas muziejus, o šiaurinė siena — sunaikinta. Paaiškėjo, kad bokšto viduje buvo 5 × 6 m keturkampė patalpa, o išorėje buvo keltas maždaug 9 × 10,5 m dydžio. Jo šoninė (pietinė) siena buvo 2 m, o priekinė (vakarinė) — 2,7 m storio.

Didžiojo (Tvardovskio) bokšto pėdsakų dar buvo bandoma ieškoti į šiaurės rytus nuo muziejaus šiaurinio galo (iškastas didesnis kaip 5 × 6 m plotas), bet pamatų liekanų neaptikta¹⁵¹. Matyt, didžiojo bokšto dalis išorinėje sienų pusėje buvo nugriauta, o kita dalis išliko dab. muziejaus namo kampe.

Atrodo, kad muziejaus vakarinės sienos, arba ankstesnės gynybinės sienos, pamatai yra tik priremti prie aptiktojo keturkampio bokšto sienos pamatų. Taigi nesurišti, statyti ne vienu metu¹⁵². Gal būt, šis bokštas buvo sugriautas 1394 m. kryžiuočių antpuolio metu.

Prie šiaurinės Žemutinės pilies sienos, einančios nuo minėto kampo

rytų kryptimi, galu pristatyto Senojo, mažesniojo arsenalo pastato šiaurės vakarų kampe buvo apvalus bokštelis. Jį, atrodo, galima įžiūrėti XVI a. pabaigos Vilniaus vaizde (iš Broel-Platerio rinkinio). Bokštelis statytas, matyt, XVI a.¹⁵³. Žemutinės pilies šiaurės rytų kampe, prie Didžiojo arsenalo, buvo dveji vartų bokštai, pažymėti 1740 m. plane. Ten pat vaizduojamas apvalus kampinis gynybinis bokštelis prie Vilnios kairiojo kranto, šalia Didžiojo arsenalo pietrytinio kampo.

Vartai. Vygando kronikoje minima, kad 1394 m. atkaklios kovos vyko prie Žemutinės pilies vartų¹⁵⁴, tačiau iš to laikotarpio platesnių žinių apie juos neturime. Žemutinės pilies gynybinėse sienose yra buvę kokie penkeri-septyneri vartai.

Plačiausiai žinomi vėliausiai nugriauti (1837 m.)¹⁵⁵ Pilies vartai, stovėję ties Pilies gatve. XVI a. pirmosios pusės — XVIII a. pradžios aktuose jie vadinami ir Didžiaisiais vartais į Vilniaus miestą (arba iš miesto), buvusiais pilies bokšte¹⁵⁶. Po Pilies vartais buvo «bajorų kalėjimas», o šalia — «gilusis kalėjimas» nuteistiesiems mirti¹⁵⁷. Vartai yra Brauno atlase (didieji, su segmentine sąrama)¹⁵⁸, taip pat Fiurstenhofo plane.

Išliko vartų vaizdų ir iš vėlesnio laikotarpio, prieš jų nugriovimą.

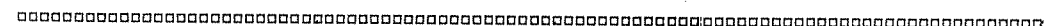

¹⁵¹ 1964 m. archeologinių stebėjimų duomenys, p. 56—59.
¹⁵² Ten pat, p. 57.
¹⁵³ M. Morelowski, Objasnienie., p. 27.
¹⁵⁴ SRP, II, 659.
¹⁵⁵ M. Homolicki, O planach Wilna., p. 8.
¹⁵⁶ Описание документов и бумаг, 339, (1533 m. dok.); W. Kieszkowski, Dzieje placu katedralnego, p. 104; E. Łopaciński, Nieznane dane., Prace., t. III, p. 98.
¹⁵⁷ 1622 m. pilies inventorius — ABK, т. XX, стр. 280.
¹⁵⁸ Brauno atlase Žemutinė pilis, kaip minėjom, pavaizduota netiksliai. Jos visą keturkampį reikia, matyt, atsukti taip, kad vartai išeitų į Pilies gatvės (plane Nr. 23) pradžią.

J. Oziemblovskio litografijoje Pilies vartai vaizduojami iš išorinės pusės, su barokiniu portalu trijų aukštų pastate, kurio dalis, matyt, yra vėlesnis, gal XVIII a., pristatymas. J. Peškos akvarelėje vartų pastatas matomas iš kiemo, apačioje su atvira arkada, likusia, tur būt, iš pirminės statybos¹⁵⁹. Prieš perstatymą gynybinis vartų bokštas greičiausiai buvo siauras, panašus į stačiakampį, išsikišęs iš gynybinės sienos. Pradžioje jame, kaip kartais manoma, netgi nebuvo vartų, nes miestas XIV—XV a. galėjęs per pelkes neprieiti prie pačios pilies, būti nuo jos toliau, negu vėliau, o įvažiavimas iš miesto į Žemutinę pilį gal buvęs iš vakarų¹⁶⁰.

Vartai, visas įvažiavimas vakarinėje Žemutinės pilies dalyje, buvo gana sudėtingai įrengti; amžiams bėgant, perstatomi, pristatomi. Apie XVI a. juos sudarė priekiniai vartai tarp minėtų dviejų bokštelių pilies pietvakariniame kampe, išorinėje pagrindinių gynybinių sienų pusėje. Iš jų tarp pagrindinių ir papildomų priekinių gynybinių sienų susidaręs vartų kaklas ėjo iki antrųjų vartų prie apvaliojo (varpinės) bokšto.

Vartai gynybinėje sienoje kiek į šiaurę nuo varpinės pažymėti 1648 m. Getkanto, 1740 m. Fiurstenhofo planuose, minimi 1719 m. ribų aprašyme¹⁶¹. Tačiau atrodo, kad anksčiau čia turėjo būti ištisinė siena. XIV—XV a. apgulimo sąlygomis vartų vieta čia nepatogi, ji nepakankamai apginama. Pirminiai

¹⁵⁹ W. Kieszkowski, Dolny zamek., p. 508—509.
¹⁶⁰ M. Morelowski, Objasnienie., p. 22.
¹⁶¹ E. Łopaciński, Nieznane dane., Prace., t. III, p. 95—97.

vartai buvo kiek į pietus nuo apvaliojo bokšto, tarp jo ir keturkampio Jogailos namo šiaurinio bokštelio, kurių vietoje vėliau pastatytas katedros namas, išlikęs iki XIX a. Šioje vietoje vartai turėjo atsirasti drauge su apvaliuoju bokštu¹⁶². Iš išorės, vakarų, vartai matomi XVI a. pabaigos Vilniaus vaizde (iš Broel-Platerio rinkinio), o iš vidaus — XVIII a. antrosios pusės Vilniaus pilių A. Rossi akvarelėje. Dar anksčiau, kai apvaliojo bokšto vietoje stovėjo keturkampis senasis bokštas, vartai ar varteliai (1,26 m pločio) buvo, kaip minėjome, keturkampio bokšto apatinėje dalyje.

Panašus įvažiavimas su dviem vartais — bokštais, sujungtais sienomis, buvo šiaurės rytų Žemutinės pilies kampe, prie Didžiojo arsenalo. Jis pažymėtas 1740 m. plane. Šio įvažiavimo dalis, prieinanti prie šiaurės rytų kalno papėdės, buvo aptikta 1908 m. Tai buvo dvi lygiagretės sienos, ėjusios 4,3 m atstumu viena nuo kitos iš rytų į vakarus. Sienos mūrytos iš akmenų ir didelių plytų, masyvos, sujungtos arka, kuri buvo nugriauta¹⁶³. Kalno papėdėje buvusių antrųjų vartų liekanos ir šiandien dar tebėra aiškiai matomos.

Vartai buvo ir medinėje priekinėje gynybinėje užtvaroje — aštriakuolių sienoje. Čia jie parodyti 1688 m. piešinyje.

Tiltai. Į Žemutinės pilies vartus per Vilnios upę ėjo trys-keturi tiltai, iš jų du-trys per kairiąją Vilnios šaką.

¹⁶² M. Morelowski, Objasnienie., p. 34.
¹⁶³ М. Милови́дов, Случайные раскопки у подошвы замковой горы, стр. 48—49; A. Tautavičius, Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai, p. 8.

1394 m. apgulimo metu kryžiuočiai iš pabūklų ilgai apšaudė Žemutinės pilies tiltą, pridengtą kailiais, odomis sviedinių smūgiams suminkštinti. Tiltas buvo sugriautas, bet gynėjai jį stiprino toliau¹⁶⁴, nes tiltai buvo pritaikyti prieigų prie pilies vartų gynybai.

1500 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro (1492—1506) dokumente kalbama apie tiltą per Vilnios upę prieš pilį, kuris nuo seno tvarkomas didžiojo kunigaikščio valsčiaus žmonių, nors tais metais darbus atliko Vilniaus miestiečiai¹⁶⁵. 1536 m. dokumentas liudija, kad prieš pilies vartus buvo mūrinis tiltas¹⁶⁶, kuris, matyt, ir parodytas Brauno atlase. 1719 m. kalbama apie tiltelį, per kurį ėjo kelias į pilį nuo šv. Jurgio bažnyčios ir puškarnios, taip pat tiltą prie Didžiųjų (t. y. Pilies) vartų. 1740 m. Fiurstenhofo plane, atrodo, tiltus dar galima išžiūrėti ties Pilies vartais, apvaliuju arsenalu, Vilnios dešinės šakos žiotyse, kelyje į Antakalnį. Be to, tiltas, matyt, buvo pilies pietvakariniam kampe, ties dviejų apvalių bokštų vartais. 1750 m. kapitulos lėšomis pastatytas naujas mūrinis tiltas prieš katedrą¹⁶⁷.

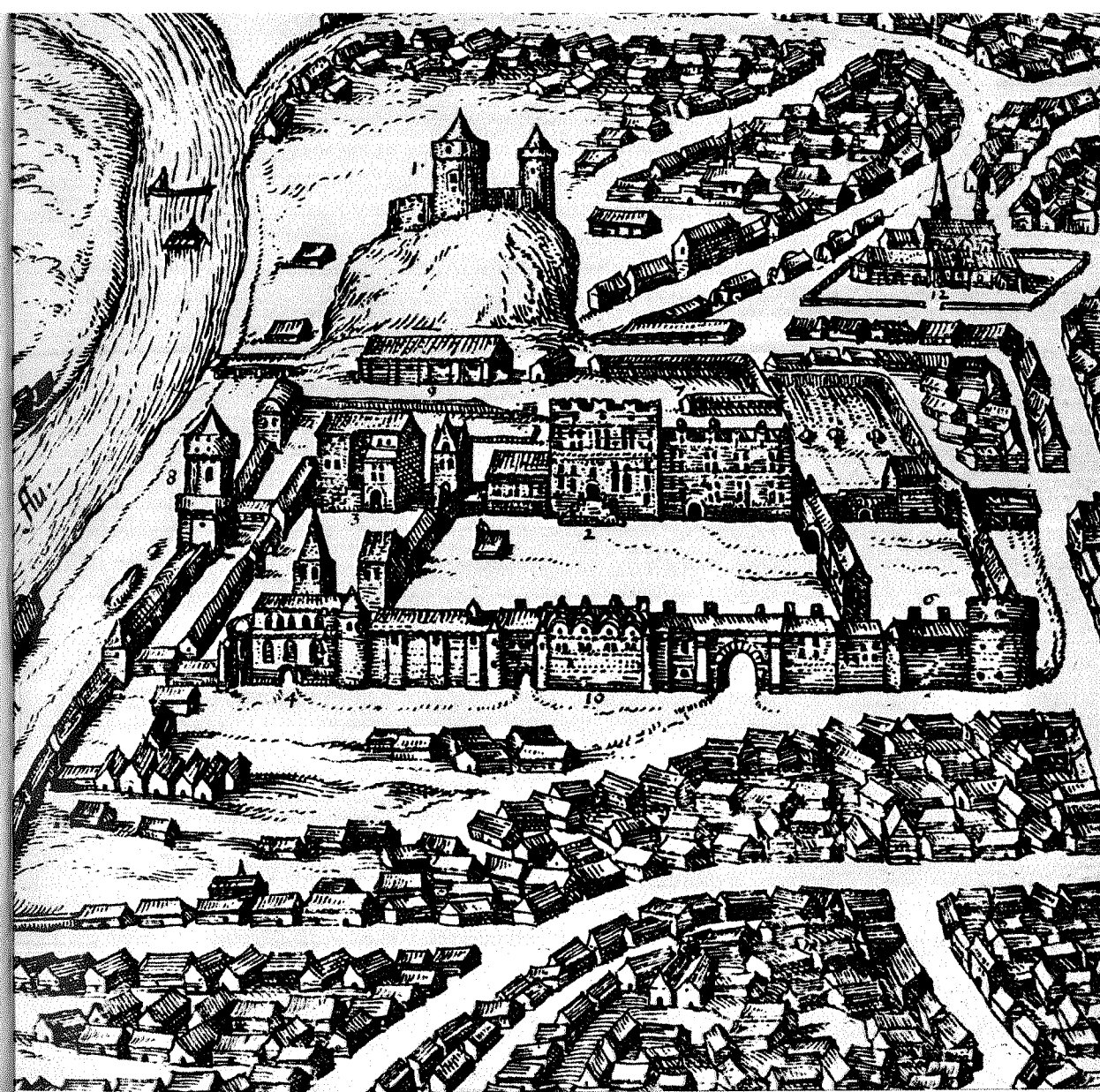
Gynybiniai grioviai ir užtvankos. Ne visiškai aišku,

ar visa Vilnios kairioji pusė yra natūrali jos vaga, tačiau pagilinta, sutvirtinta statiniais ir kt. ji atliko pilies gynybinio griovio, fosos, vaidmenį.

Žemutinės pilies gynybiniai grioviai minimi 1394 m. apgulimo metu¹⁶⁸, taip pat XVII a. dokumentuose¹⁶⁹. 1719 m. kapitulos žemių aprašyme fosa vadinama kairioji Vilnios šaka ties karališkaisiais malūnais (į rytus nuo Pilies vartų), buv. šv. M. Magdalenos bažnyčia (ties dab. telegrafo pastatu) bei katedra¹⁷⁰. 1758 m. kairioji šaka, ties įtekėjimu į Nerį, apibūdinta tiesiog kaip «kastinė Vilnia»¹⁷¹.

Vilnios gynybinę reikšmę didino jos vandenį pakeliančios užtvankos, kurių didelis vaidmuo atsispindi kronikose, aprašančiose 1394 m. Vilniaus apgulimą. Posilgė netgi pažymi, kad pilies negalima buvo pulti, nes grioviuose buvo tiek vandens, jog neįmanoma prieiti¹⁷². Užtvankos buvo tvirtai įrengtos ir gimanos: kryžiuočiai, nors ir bandę vandenį nauju grioviu nuleisti, nieko nelaimėję ir turėję šį darbą mesti¹⁷³.

Užtvankos minimos ir vėlesniais amžiais, ir po XVII a. karų. 1668 m. dokumentas liudija, kad tuomet Lietuvos didysis kunigaikštis Jonas Kazimieras (1648—1668)

Vilniaus pilies piešinys Brauno atlase (XVI a. vidurys)

¹⁶⁴ SRP, II, 659. Odas pilies mūrams pridengti mini ir Dlugošas (Dziela wszystkich, t. IV, 460).

¹⁶⁵ ABK, t. X, crp. 237—238; iš pilies tiltų minimas 1522 m.—Acta Capituli Vilnensis, t. 1 (1502—1533), MAB RS, f. 43, b. 444, l. 56; plg. ten pat, b. 21440, l. 3 (M. Homolickio apie 1830 m. išrašai iš Kapitulos akty).

¹⁶⁶ W. Kieszkowski, Dzieje placu Katedralnego..., p. 104.

¹⁶⁷ Acta Capituli Vilnensis, t. 27 (1744—1752), p. 389, MAB RS, f. 43, b. 469;

M. Homolicki, Do uwag..., p. 102; J. Kurczewski, Kościół zamkowy, t. III, Wilno, 1916, p. 333.

¹⁶⁸ SRP, II, 660 (fossa); III, 195 (graben).

¹⁶⁹ „fossa seu canalis“ (1670 m. dok.)—M. Homolicki, Do uwag..., p. 99—100.

¹⁷⁰ E. Łopaciński, Nieznane dane..., Fra-ce..., t. III, p. 94—95, 98.

¹⁷¹ Ten pat, p. 101.

¹⁷² SRP, III, 195.

¹⁷³ SRP, II, 660.

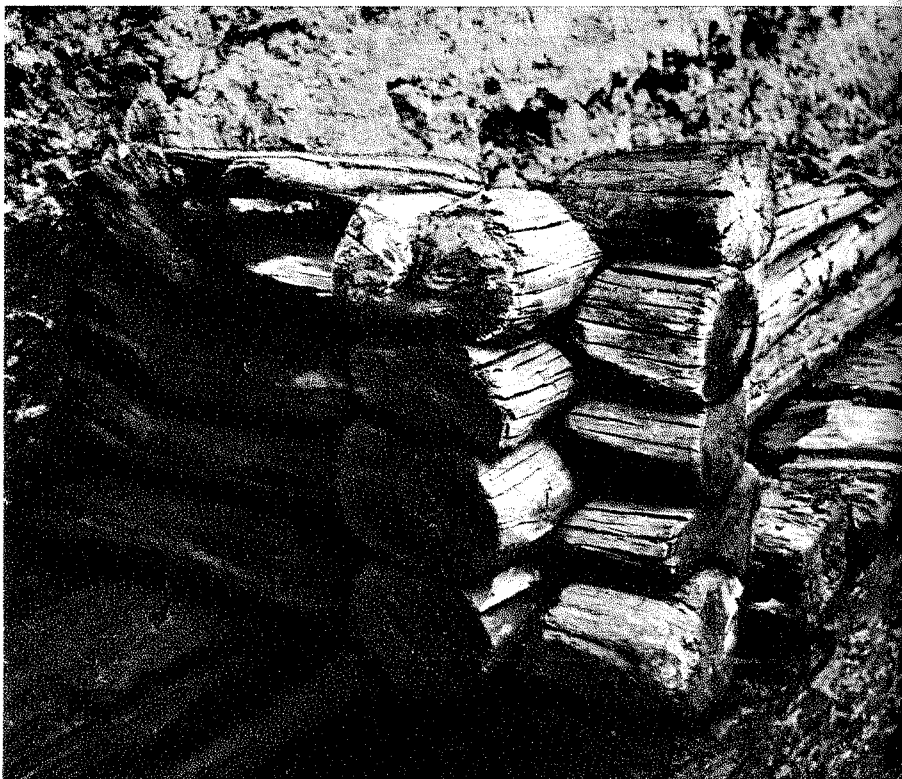

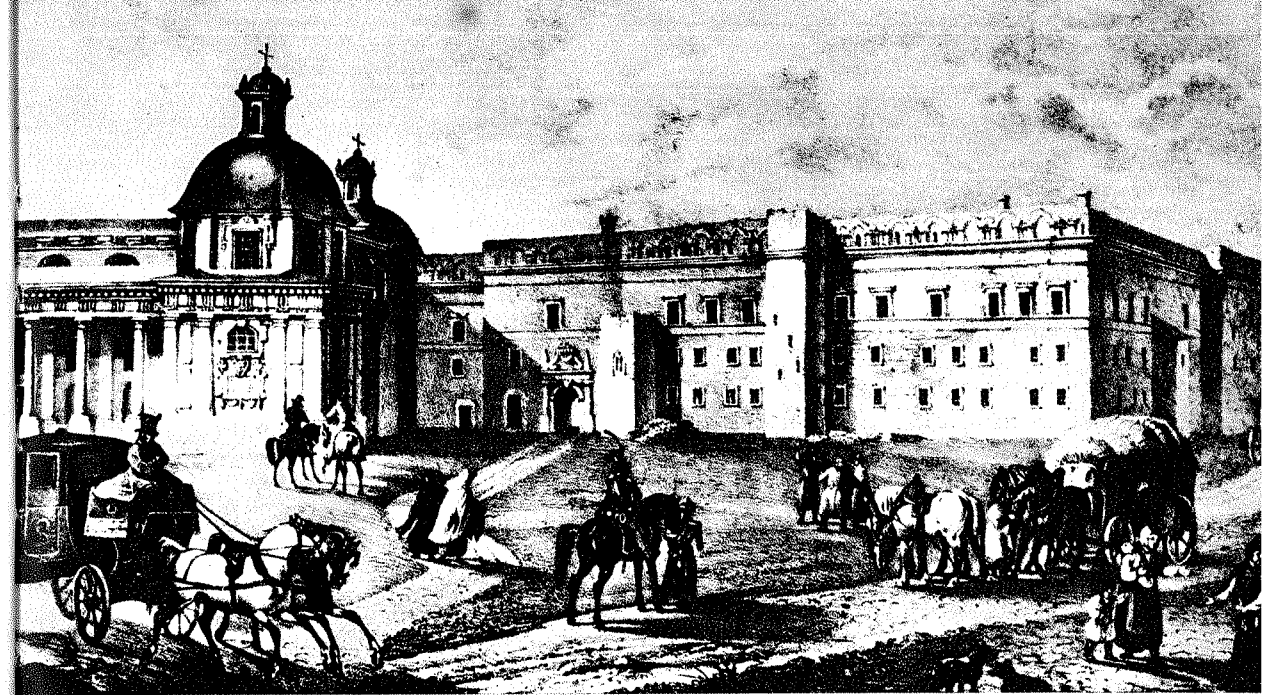
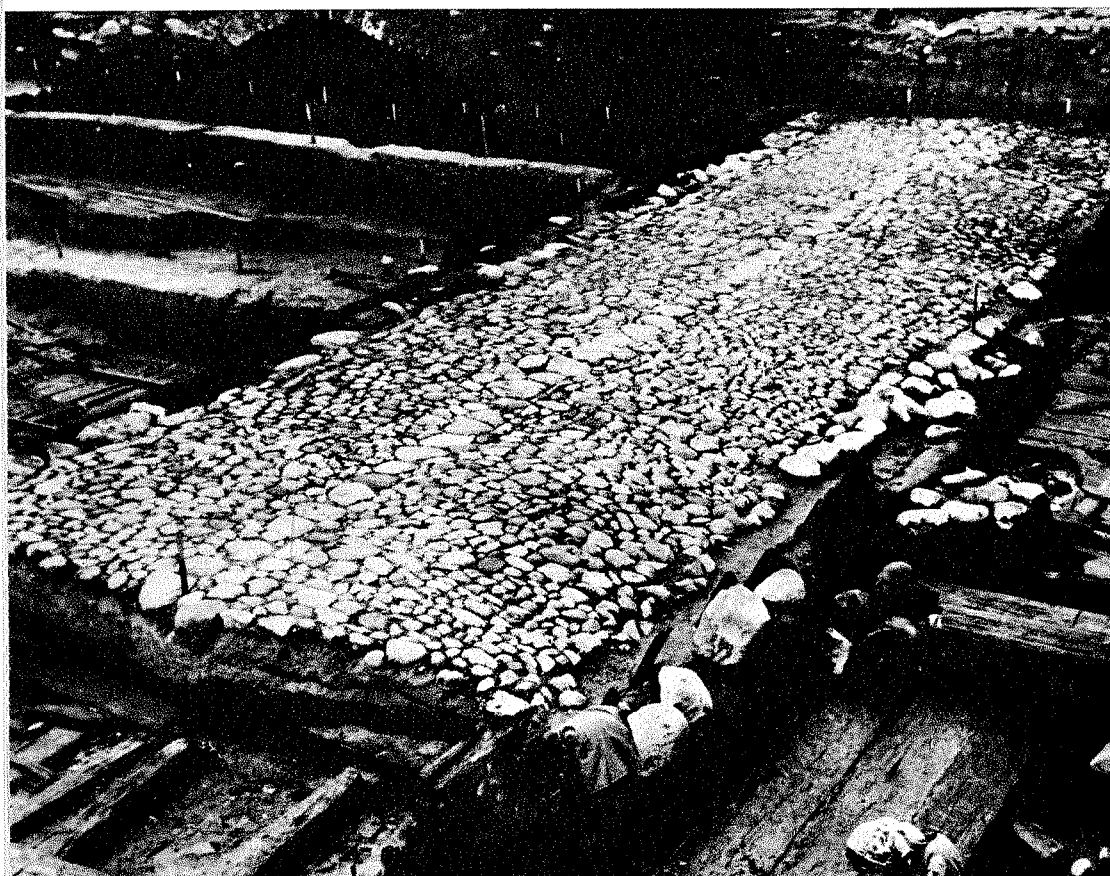
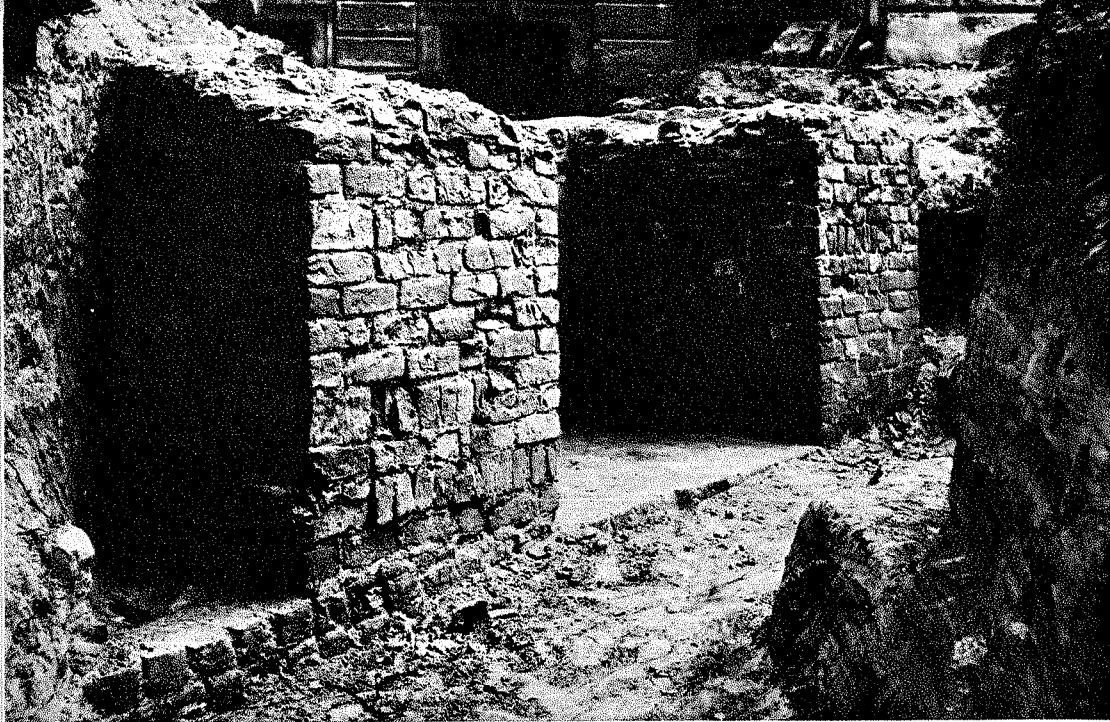
XIII a. antrosios pusės pastato žemutinis vainikas su kaladėlėmis po kampu

XIII a. pabaigos — XIV a. pradžios pastato kampas

XIV a. karkasinio pastato žemutinio vainiko dalis

XIV a. medinis grindinys

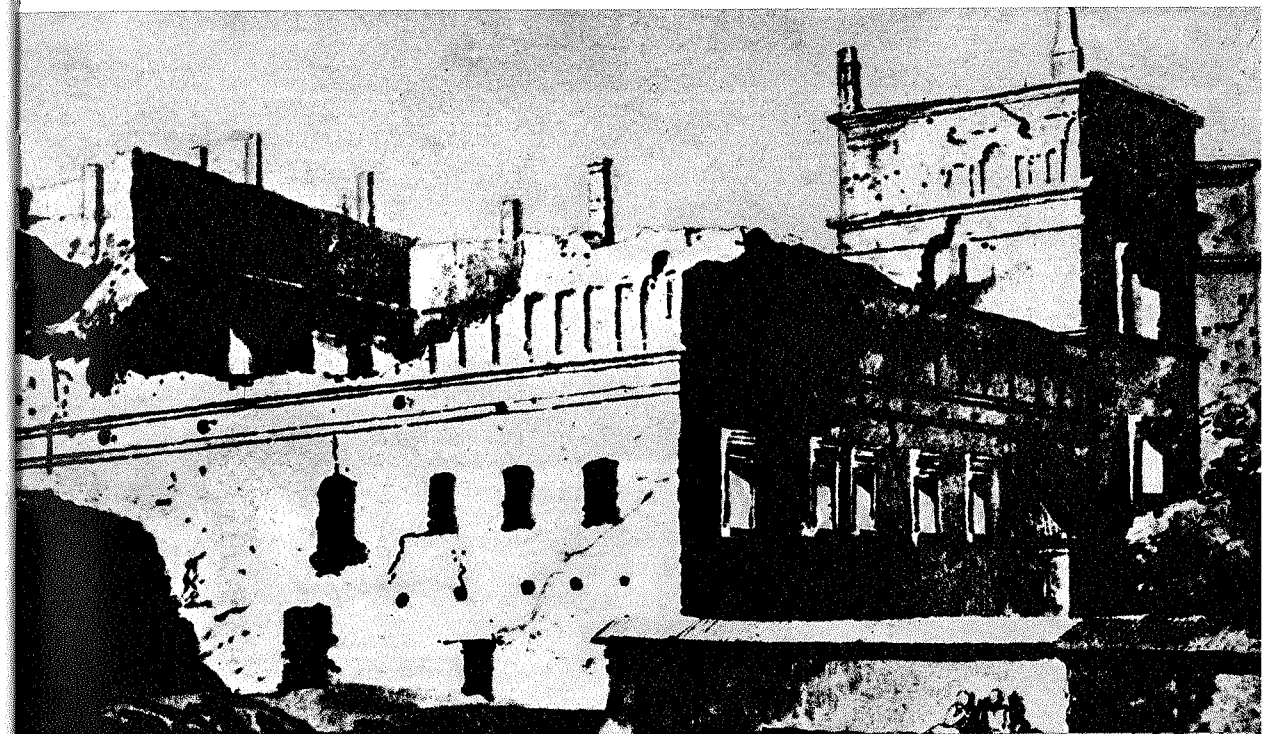

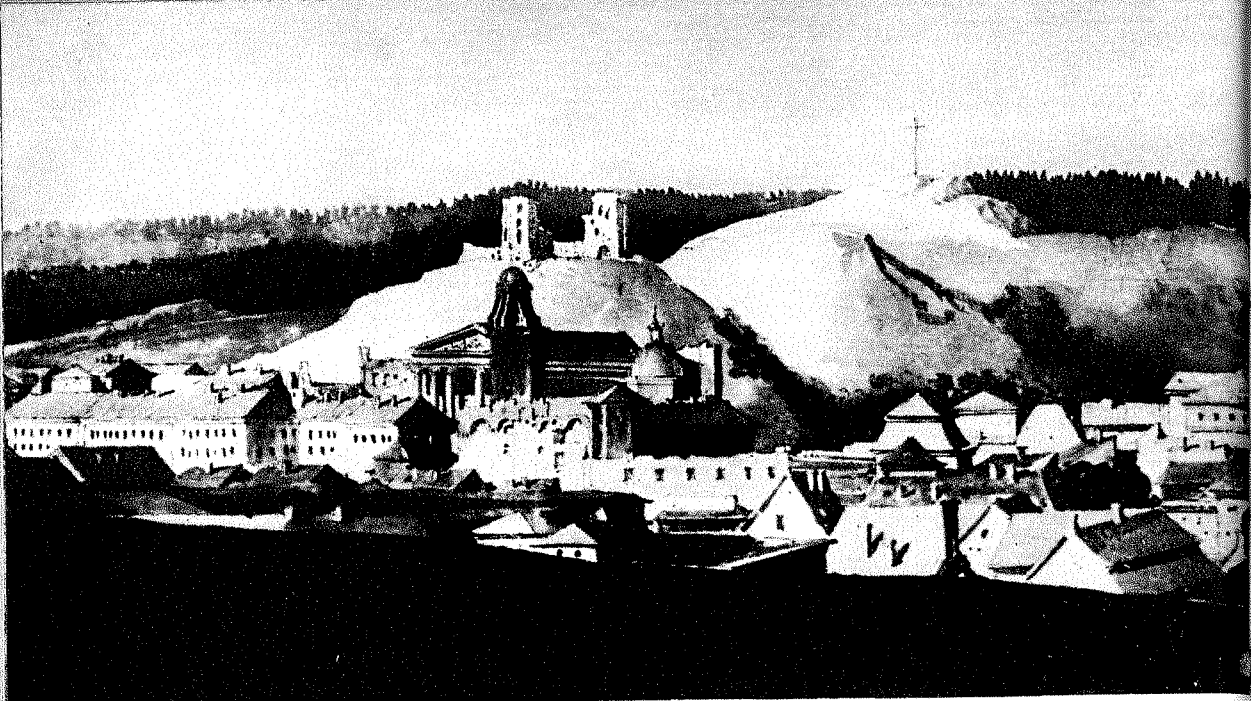
Atkasto pastato su kontraforsais liekanos

XV a. pradžios akmeninis grindinys

Žemutinės pilies rūmai XVIII a. pabaigoje. P. Rossi piešinys

Žemutinės pilies rūmų griuvėsiai XVIII a. pabaigoje. P. Smuglevičiaus akvarelė

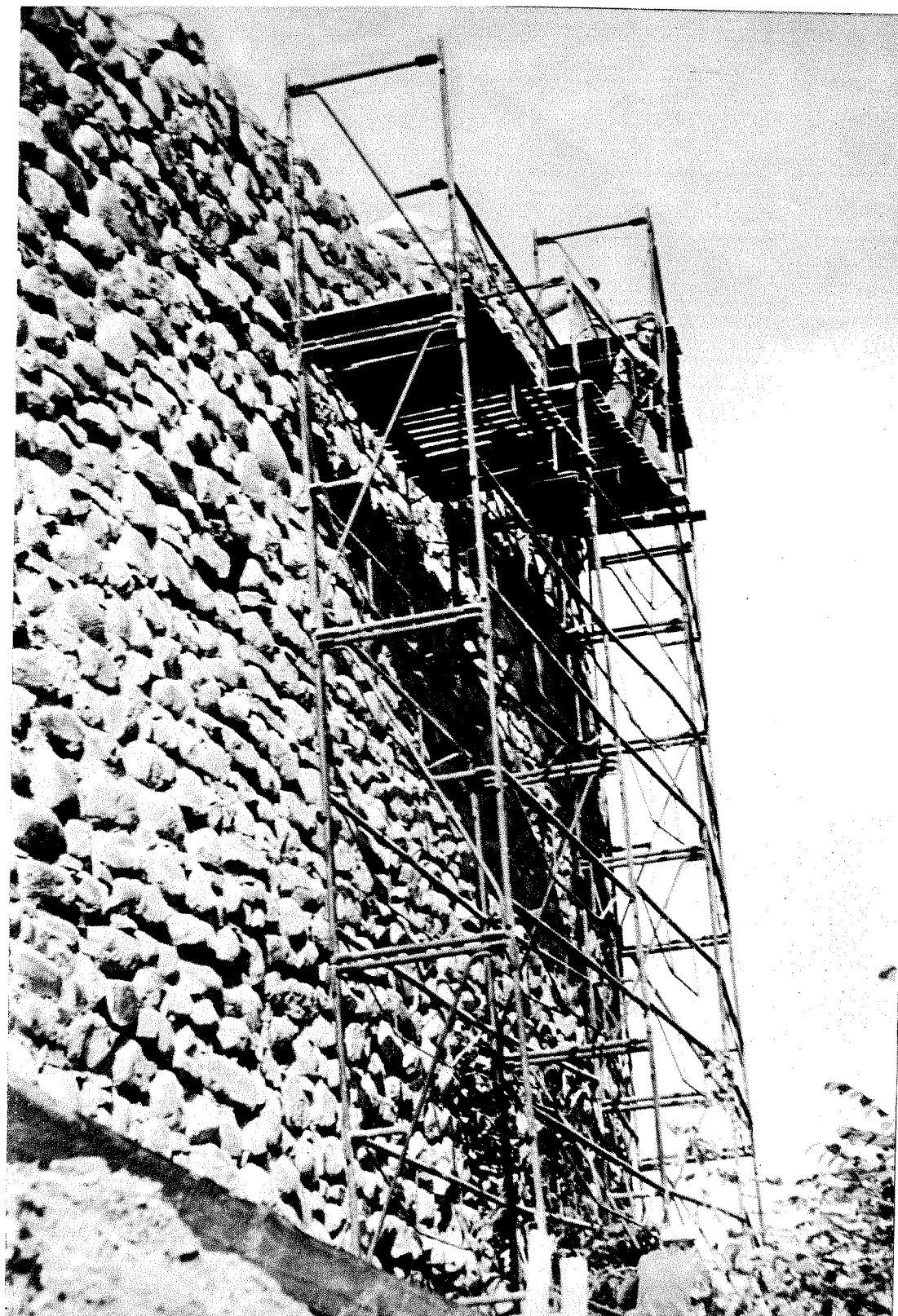
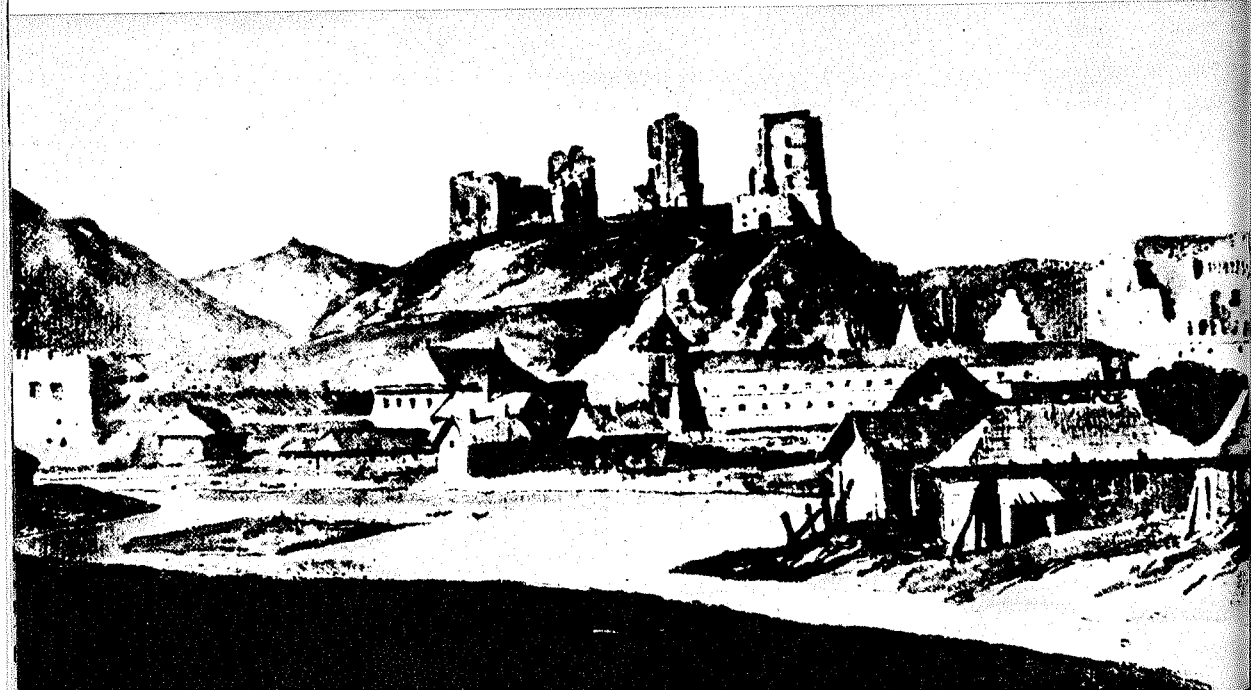

Vilniaus pilys iš pietvakarių XVIII a. pabaigoje. Piešinys

Vilniaus pilys XVIII a. pabaigoje (kairėje — senasis arsenalas, centre — Tvardovskio bokštas, į dešinę nuo jo — naujasis arsenalas) P. Smuglevičiaus akvarelė

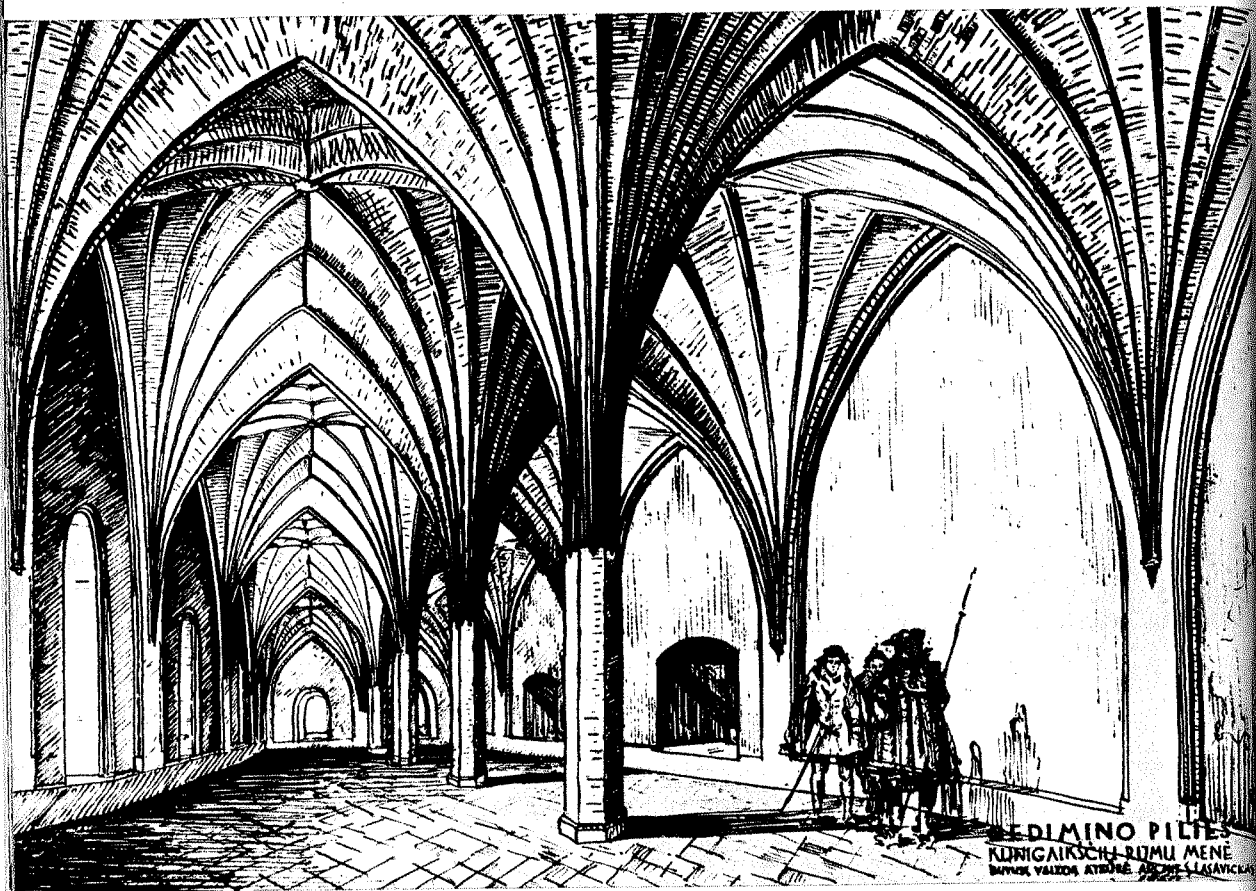
Aukštutinės pilies sienų konservavimas 1950 m.

Aukštutinės pilies restauruoto bokšto fragmentas
Aukštutinės pilies sienos fragmentas

Aukštutinės pilies salė. Arch. S. Lasavicko rekonstrukcija 1960 m.

Aukštutinės pilies konservuotų griuvėsių dalis

įsakęs atidaryti užtvanką ir pilies kanalą nedelsiant išvalyti nuo karo griuvėsių¹⁷⁴. Viena užtvanka buvo ties šv. M. Magdalenos bažnyčia, kur jungėsi Žemutinės pilies ir miesto gynybinės sienos, kita, matyt, žemiau jos, Vilnios kairėje šakoje — pilies gynybiniame griovyje. Čia, ties katedros frontonu, vandens turėjo būti gana daug. Tokį išpūdį darė ne tik 1688 m. tos vietos piešinyje pavaizduotas vandens plotas, bet ir prieš srovę plaukianti irkluojama valtis.

Vilnios vagą, Pilies kanalą, XVII—XVIII a. ne kartą buvo rūpinamasi išvalyti, ypač dėl to, kad vanduo negręstų katedrai, neužlietų jos rūsių¹⁷⁵.

Taigi, apžvelgę Žemutinės pilies gynybines sienas, bokštus, vartus, tiltus, griovius, užtvankas, turime konkretų visų gynybinių įtvirtinimų vaizdą. Ypač pažymėtina, kad šie įtvirtinimai atlaikė didžiuosius XIV a. antrosios pusės Kryžiuočių ordino puolimus prieš Lietuvos sostinę, iš kurių labai didelis, padaręs daug nuostolių Žemutinei piliai, buvo 1394 m. puolimas.

Iš apgulimo eigos, kaip jau minėjome, atrodo, kad Žemutinė pilis daugiausia buvo puolama iš vakarų. Dlugošas pateikė duomenų, jog kryžiuočiai puolė Žemutinę pilį

toje vietoje, kur yra katedra. Pažymima, kad, netikėtai puldamas, priešas bandė išiveržti į tą pilies dalį, «kurioje dabar stovi vyskupo rūmai»¹⁷⁶, jis buvo netgi jau ir ant mūrų užlipęs, bet gynėjai jį nustūmė¹⁷⁷. Šiuo atveju priešas bandė išiveržti prieinamiausioje vietoje, kuri, tur būt, buvo į pietus nuo dab. varpinės bokšto. Matyt, todėl čia gynybinėje sienoje buvo daugiau šaudymo angų.

Žemutinės pilies įtvirtinimai po didžiųjų Ordino antpuolių buvo atstatomi ir tvirtinami (kaip matėme, net mūšio metu). Tai greičiausiai buvo daroma ir XV—XVI a. viduryje, kai pilis buvo perstatoma, taip pat restauruojant ją po 1610 m. gaisro¹⁷⁸. Po XVII a. vidurio karų pilies fortifikacijos taip pat dar taisytos¹⁷⁹.

Žemutinės pilies įtvirtinimai, suvaidinę didelį vaidmenį, ginant Lietuvos sostinę karo su Ordinu epochoje, ir keletą vėlesnių amžių sudarė Lietuvos valstybinio centro — didžiojo kunigaikščio rezidencijos (dvaro) — gynybines sienas. Vėliau, nuo XVII a., visai piliai palapsniui nebetenkant reikšmės, nyko ir įtvirtinimai, kol XVIII a. pabaigoje — XIX a. pirmojoje pusėje buvo beveik visiškai nugriauti, užpilti žemėmis.

¹⁷⁴ M. Homolicki, O planach Wilna., p. 9; J. Kurczewski, Kościół zamkowy, I, p. 157.

¹⁷⁵ J. Kurczewski, Kościół zamkowy., t. III, Wilno, 1916, p. 254, 272—273, 284, 330, 341.

¹⁷⁶ Ši Dlugošo žinia atitinka 1387 m. Jogailos dokumento tekstą (CDCV, I, 5), nurodantį, pastatą buvus tarp pilies gynybinių sienų. Todėl bandymas šio Jogailos duoto vyskupams mūrinio namo ieškoti ne pilies teritorijoje (W. Kieszkowski, Dzieje placu Katedralnego., p. 96—98)

nėra pagrįstas, nes tik vėlesni dokumentai rodo kitą (nuo XVI a.) šio pastato vietą. Manoma, kad Jogailos dovanoto pastato pamatai atkasti 1939 m. į pietryčius nuo varpinės (M. Morelowski, Objasnienie., p. 32, 34).

¹⁷⁷ J. Długosz, Dzieła wszystkie, t. IV, p. 463.

¹⁷⁸ E. Łopaciński, Horodnictwo wileńskie w latach 1470—1794, — „Wilno“, 1939, Nr. 2, p. 84—85.

¹⁷⁹ Volumina legum, V, 1860, f. 49 (1670 m.), 87 (1673 m.).

Po 1831 m. sukilimo caro valdžia miesto centre pradėjo statyti tvirtovę. Nugriovusi senąsias pilies liekanas, Žemutinės pilies teritorijoje pastatė naujus įtvirtinimus — pylimus, kurie šiaurvakariuose ir šiaurėje apjuosė Žemutinės pilies plotą, o rytuose, pietuose ir pietvakariuose ėjo Gedimino pilies kalno papėde. Panašiai įtvirtintas plotas buvo ir dešiniajame Neries krante, priešais Gedimino pilies kalną. 1839, 1840 m. naujų Vilniaus sutvirtinimų planuose parodyti taip

pat pylimai, nuo pat Neries juosią ir Kreivąjį (Pilkąjį) kalną, tačiau jie, matyt, nebuvo užbaigti. 1862 m. Vilniaus plane minėti įtvirtinimai pažymėti tik kairiojoje Vilnios pusėje ir dešiniajame Neries krante. Jie stovėjo keletą dešimtmečių, o po to išnyko nuo žemės paviršiaus¹⁸⁰ ir buvo užmiršti.

Senieji Žemutinės pilies įtvirtinimai ilgus amžius saugojo ir gynė Lietuvos sostinę Vilnių. Jie atspindi sostinės istoriją, atskirų epochų statybinius sugebėjimus.

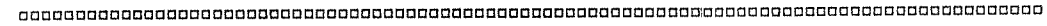
4. AUKŠTUTINĖ PILIS

Aukštutinėje pilyje, kai kurių tyrinėtojų nuomone, jau XIII a. buvę mūrinių įtvirtinimų. Kol nėra visai patikimų įrodymų, šią nuomonę reikia laikyti hipoteze. Abejonių nekelia tai, kad išlikusios mūro dalys priklauso XV a. pradžiai ir yra Vytauto (1392—1430) laikais pastatytos pilies liekanos. Aukštutinę pilį jis liepė apvesti aukšta gynybine siena su trimis bokštais (šiauriniu, vakariniu ir pietiniu) bei vartais šiaurinėje dalyje. Rytinėje pusėje buvo pastatyti dviejų—trijų aukštų gyvenamieji rūmai. Jų pirmajame aukšte buvo penkios pagalbinės patalpos, o antrajame — didžiulė, skliautais dengta, viduryje su kolonomis salė, rūmų menė (maždaug 10×30 m dydžio). Jos buvusį vaizdą atkūrė arch. S. Lasavickas,

1960 m. konservuodamas šių rūmų sienas. Tuomet kartu buvo bandyta paruošti rekonstrukcijos projektą skliautams virš pirmojo aukšto, virš rūmų menės, taip pat galiniams frontonams išmūryti ir dvišlaičiui čerpių stogui uždengti.

Medinė, Gedimino laikais statyta, pilis, tikriausiai, sudegė XIV a. pabaigoje ar XV a. pradžioje. Apie šios pilies statybos laiką esama itin kinamų teiginių. Pagal 1940 m. Vilniaus Gedimino kalno kasinėjimų¹⁸¹ duomenis:

«... V b sluoksnyje pasirodė anksčiausios Gedimino kalno akmeninės patrankų kulkos, plytos ir arbaletu šaudomųjų strėlių antgaliai. Stratigrafinė tų trijų seniųjų rūšių padėtis yra labai įtikinama ir leidžia daryti išvadas apie pasirody-

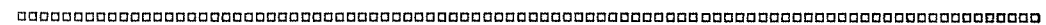
¹⁸⁰ 1964 m. tarp katedros ir Gedimino pilies kalno (Pionierių rūmų) aptiktas griovys apie 6 m pločio dugne ir iki 3 m gylio nuo dabartinio žemės paviršiaus. Už jo eina tarsi pylimas (13 m pločio) — beveik į paviršių išskylantis natūralus gruntas.

Matyt, čia yra carinės tvirtovės liekanos (1964 m. archeologinių stebėjimų duomenys, p. 38).
¹⁸¹ E. ir V. Holubovičiai, Gedimino kalno Vilniuje 1940 m. kasinėjimų pranešimas, p. 14.

mą Gedimino kalne pirmųjų plytų statybai». Ir toliau: «... Pasirodymą Vilniuje arbaletinių strėlių antgalių ir akmeninių patrankinių kulku galima nukelti į XIV amžių ir šį faktą surišti su kryžiuočių puolimais. Žodžiu, V b juodžemyje randami pėdsakai Vilniaus apgulimo ir mūšių su kryžiuočiais 1365-tais — 1394 metais, ir šis sluoksnis priskirtinas senesniai laikui, negu pirmoji plytų statyba Gedimino kalne». Tuo tarpu «... Annalis Thorunensis kalba apie buvimą Vilniuje mūrinės pilies XIV amžiuje¹⁸². Darant iš to išvadas, galime plytų statybą, kalninius junginius iš V b sluoksnio ir grindinį susieti su pirmųjų ginamųjų sienų Gedimino kalne statymu XIV amžiuje, prieš ir pradžioje kryžiuočių puolimų». Tačiau «... Antra vertus iš Žilberto de Lanua 1413 m. Vilniaus aprašymo paašškėja, kad ankstyvoji istorinė pilis XV a. pradžioje dar neturėjo ginamųjų sienų iš plytų ir akmenų, bet kad į ją vedė iš Žemutinės pilies dvi ginamosios sienos».

Šiuos tariamai vienas kitam prieštaraujančius įrodymus dėl laiko, kada atsirado mūrinė statyba Gedimino pilies kalne, galima aiškinti taip: rastų plytų ne tiek, kad būtų galima pagrįstai tvirtinti apie bet kurios rūšies didelį mūrinį pastatą. Labai galimas dalykas, kad iškastos plytos — iš medinių pastatų kaminų bei krosnių, o geriausiu atveju — kokio nors nedidelio mūrinio pastato medinės pilies kieme arba spėjamų įtvirtinimų.

Todėl tvirtintina, kad, gaisrui sunaikinus medinę Gedimino pilį,

¹⁸² SRP, III, 164.

nauja mūrinė pilis (kurios dalių dar ir šiandien, daugiau kaip po penkių amžių, tebėra) pradėta statyti XV a. pačioje pradžioje ir pabaigta 1419 m., statybai vadovaujant ir ją rūpinantis kunigaikščiui Vytautui (1392—1430), Gedimino anūkui.

Vytautas, žinomas to meto strategas, matyt, įvertino savo senelio parinktos piliai vietos tinkamumą. Be minėtų gamtinių kliūčių prieigose prie kalno, be gero matomumo nuo viršukalnės, pagaliau be paties kalno pašlaičių statumo, leidžiančio gynyboms ritinti akmenis ir rąstus, buvo dar viena strateginiu atžvilgiu labai svarbi ypatybė — beveik pačioje kalno viršūnėje tekėjusi, ir iki mūsų dienų tebesrovenanti, gėlo vandens versmė. Turėdama pakankamai geriamo vandens, pilies įgula galėjo išsilaikyti net ir prieš apsuptą.

Štai kodėl Aukštutinė pilis nei Gedimino, nei Vytauto valdymo metu niekada nebuvo kryžiuočių paimta.

Kaip atrodė anais laikais miesto panoramoje didingai išskylantis kalno ir pilies siluetas, patikimų žinių mažai teturime.

Keičiantis valdovams ir valstybės padėčiai, Aukštutinė pilis, ilgai irdama, nebepatenkino jų reikmių ir visiškai nustojo savo vaidmens. Tatai atsitiko jau XVII a. pradžioje: 1610 m. ji rekonstruota, pritaikant bajorų kalėjimui.

Iš kai kurių dokumentų¹⁸³ galima susekti, kad XVII a. Žemutinės pilies rūmų architektas Poliss Vilhelmas (Pohl Wilhelm) pagal Vladislavo Vazos (1632—1648) privilegiją

¹⁸³ E. Łopaciński, Nieznane dane..., Prace., t. III, p. 89.

buvo gausiai apdovanotas už gerą, dvidešimt metų trukusį visų pilies pastatų tvarkymą bei priežiūrą, tai- gi ir už Aukštutinės pilies pastatų priežiūrą. Minėtoji privilegija da- tuota 1633 m. liepos 25 d. Vadinasi, nuo 1613 iki 1633 m. kalno pilies pastatai, galima sakyti, buvo kvali- fikuoti prižiūrimi.

Tačiau 1660 m., Vilniaus apguli- mo metais, pilis buvo galutinai su- naikinta, ir po šio karo jau nie- kas nesiėmė jos atstatyti. Maža ką tepadėjo 1705—1708 m., per karą su švedais, caro Petro I nurodymu at- likta pilies rekonstrukcija, įren- giant joje ginklą ir maisto sandė- lius. Irstančią pilį užfiksavo dail. Pr. Smuglevičius (1747—1807) sa- vo vertingose akvarelėse.

1787 m. Vilniaus universiteto profesorius Martynas Knakfus pa- darė senosios Vilniaus pilies brėži- nius, o 1792 m. gegužės mėn. mies- to magistrato (M. Knakfus — jo na- rys) pavedimu jis buvo įpareigotas apžiūrėti Aukštutinės pilies mūrus ir per tris dienas parašyti raportą apie galimus griuvimus bei kalno padėtį.

Reikia pažymėti, kad kaip tik tais pačiais metais Johano Frideri- cho Kniobelio (Johan Fridrich Knö- bel 1724—1792) buvo restauruota ir praplėsta pilis Gardine.

Šie faktai leidžia padaryti išva- dą, kad pačioje XVIII a. pabaigoje Žečpospolitos valdžia norėjo pilis išsaugoti ir atlikti būtiniausias res- tauravimo darbus.

Deja, atrodo, nieko nebuvo pa- daryta, nes tokia apleista pilis pra- stovėjo iki XIX a. pirmųjų metų, kai Vilniaus gubernijos architektas

Žozefas Pusjė (Joseph Poussier) 1816—1817 m. atliko pirmąją kalno pilies mūrų ir abiejų bokštų kon- servaciją bei sustiprino kalno šlai- tus¹⁸⁴. Jis buvo Vilnios vagos pakei- timo iniciatoriumi (taip, kaip dabar ji teka), kad apsaugotų pilies kal- ną nuo paplovimo.

Deja, praėjus vos dešimčiai me- tų, žymi dalis dar tebestovėjusių pastatų buvo apgriauta, o pietinis bokštas, išlikęs žinomose dail. Pra- no Smuglevičiaus akvarelėse, be- veik visiškai išgriautas. Tuo pačiu metu, reikia manyti, buvo nugriauti ir du viršutiniai vakarinio bokšto aukštai¹⁸⁵.

1830 m., vedant optinio telegra- fo liniją tarp Varšuvos ir Peterbur- go, ant vakarinio bokšto likučių už- statyta medinis dviaukštis antsta- tas, kuris vėliau naudotas įvairiems tikslams; XX a. pradžioje jame įrengta net kavinė. Be kita ko, kaip tik tuomet buvo sugalvota kiekvie- nos dienos dylikta valandą pažy- mėti šūviu iš patrankos, pastatytos greta bokšto.

1910 m. rengiant kavinę, vaka- rinio bokšto langų ir durų angos apmūrytos mažo formato plytomis, panašiomis į XVII a. vidurio ir, tik- riausiai, paimtomis iš kurio nors nu- griauto tų laikų pastato. Nubyrėję vidaus ir išorės sienų paviršiai bu- vo restauruoti XVII ir XIX a. ply- tomis. Tie darbai, galima sakyti, ir buvo pirmoji vakarinio bokšto re- konstrukcija, įnešusi daug taisytinų elementų.

Todėl senosios architektūros gerbėjai ruošė savo projektus, ieš- kodami pilies išvaizdos, labiau ati- tinkančios buvusiąją. Vienas iš jų,

oo

¹⁸⁴ E. Łopaciński, Nieznane dane..., Pra- ce..., t. III, p. 89.

¹⁸⁵ „Ochrona zabytków sztuki“, z. 1—4, Warszawa, 1930/31, p. 165—168.

architektas Juozas Kamarauskas, siūlė restauruoti pilį pagal jo pa- ties dar 1895 m. atliktą piešinį. Ta- čiau užmojis buvo per platus ir į šį pasiūlymą nebuvo atsizvelgta.

1914 m. Lvovo universiteto pro- fesorius architektas Adolfas Šiško paruošė du projektus pilies bokštui restauruoti. Pirmajame iš jų, atlik- tame 1914 m. kovo 1 d., jis visai teisingai pasiūlė nugriauti medinį antstatą. Pagal šį projektą bokštas turėjo pasibaigti aukštu aštuonsie- niu piramidiniu stogu, svetimu savo santykiais ir mažai tepateisinamu, kai bokštas tik dviejų aukštų. Antruoju savo projektu, atlikto 1914 m. balandžio 1 d., architektas A. Šiško pasiūlė paaukštinti bokštą mūriniu ornamentuotu parapetu* ir palikti medinį antstatą, paverčiant jį vienaaukščiu su suktais laiptais į viršuje suprojektuotą bokstelių. Aišku, kad nei vienas, nei kitas pro- jektas neatitiko restauruojamiems architektūros paminklams keliamų reikalavimų ir todėl nebuvo pri- imti.

Tolesnius darbus šioje srityje nutraukė pirmasis pasaulinis karas.

Šis klausimas buvo atnaujintas tik 1925 m. Vilniuje sušauktame architektūros paminklų konservato- rių suvažiavime. Čia buvo atkreip- tas dėmesys į tai, kad medinį ant- statą reikia būtinai ir neatidėliojant nugriauti, nes jo medinės konstruk- cijos, išstovėjusios 95 metus, galėjo susmukti, o, be to, antstatas neleido apsaugoti bokšto sienų nuo atmos- feros įtakos. Tačiau dėl lėšų stokos šie darbai buvo vis atidėliojami.

oo

* Parapetas — neaukšta sienelė, atitverianti stogą, terasą, laiptus, krantinę.
* Pendentyvai — įgaubti trikampiai skliautų fragmentai po kupolu jo kvadratinio pa-

Pagaliau 1928 m. gruodžio 11 d. grupė architektų raštu kreipėsi į Vilniaus miesto magistratą, nuro- dydama, kad būtina paskelbti kon- kursą pilies vakarinio bokšto res- tauracijos projektui sudaryti.

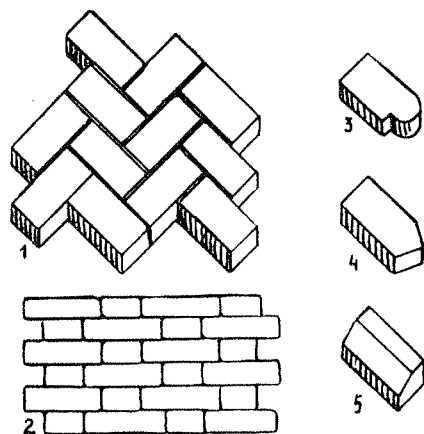
1930 m. į magistratą buvo pa- siųstas 11 architektų ir šiaip žino- vų pasirašytas protokolas, kuriame sakoma, kad, prieš ruošiant kon- kursui projektus, reikia nuvalyti nuo bokšto visus antstatus bei prie- dėlius, ir kad, tik rekognoskavus pirmąją išvaizdą, tebus įmanoma pradėti projektuoti restauravimo darbus.

1930 m. medinio antstato klausi- mas tapo nepaprastai aktualus: su- puvęs antstatus pakrypo, vanduo sunkėsi į sienų vidų ir ardė mūrą. Tai ypač ryšku buvo virš antrojo aukšto langų; išstovėjęs 100 metų, antstatus pagaliau buvo nugriautas.

Tada vilniečiui inž. architektui Juozui Raubai buvo pavesta atlik- ti tikslus bokšto matmenų brėži- nius, rekognoskuojant autentišką padėtį. Reikia pripažinti, kad J. Rauba šią užduotį atliko palygin- ti greitai ir gana sąžiningai. Ypač įsidėmėtini jo atlikti bokšto piūviai, kur pusrūsyje aiškiai nupiešti mū- riniai pendentyvai*, vėlesnių re- konstrukcijų metu pakeisti.

Svarstant tolesnę atstatymo eigą, atsirado pasiūlymas virš bokšto įrengti belvederį*. Šio pasiūlymo šalininkai netrukus paruošė detalų projektą kuo «... plokštesnio per- denginio, kuris nebūtų matomas iš lauko». Jo uždavinys — įrengti ne tik patogią aikštelę panoramai

grindo kampuose, sudarantieji perėjimą iš keturkampio į apskritą planą.
* Belvederis — priestatas ant rūmų viršutinio aukšto, dažniausiai su terasa.

9 pav. Aukštutinės pilies bokšto plytų tipai ir jų rišimo būdai

stebėti, bet taip pat apsaugoti bokštą nuo lietaus ir sniego. Tam tikslui buvo parinkta gelžbetoninė plokštė, konstrukcija ir medžiaga visiškai neatitinkanti senosios bokšto architektūros. Pasiūlymas turėjo ir vieną teigiamą savybę — plokštei įrengti prirėkė išmūryti trečiąjį bokšto aukštą. Po ilgų debatų jis buvo suprojektuotas su tuščiaavidurėmis sienomis ir pastatytas. Bokštas įgavo dabartinę išvaizdą, kuri priminė kai kuriuos senovės piešinius ir buvo kiek artimesnė senajam siluetui.

Šiuos darbus atlikti buvo pavesta konservatoriams S. Lorencui ir S. Narenbskiui.

Daugiau rekonstruodami, negu restauruodami, jie vis dėlto atliko nemaža tikrai vertingų tyrinėjimų ir buvusios bokšto išvaizdos rekognoskavimų.

Visų pirma galutinai įsitikinta, kad ankstyvaisiais laikais į bokšto vidų negalėjo būti įeinama per pirmojo aukšto pirmąjį langą, todėl nuo šio įėjimo atsisakyta ir pradėta ieškoti senovinio. Atkasus

bokštą iš šiaurės rytų pusės, sienoje rastas įėjimas į pusrūsį, kuris susisiekė su pusiau apvalia laiptine, jungusia pusrūsį su pirmuoju ir antruoju aukštu. Buvo rasti ryškūs tų suktinių laiptų, išitekusių mūro sienos storyje, pėdsakai ir net atskirų fragmentų likučiai; laiptai iš antrojo aukšto į trečiąjį, nors ir užverstą griuvenomis, mūro sienos viduryje aptikti sveiki.

Taip pat pavyko nustatyti, kad pusapvalė laiptinės siena iš lauko nugriauta apie 1660 m., o jos jungimosi su bokšto siena pėdsakai užmūryti vėliau.

Atkasus dar giliau, buvo rasti laiptinės pamatai su buvusių suktinių laiptų likučiais, ir to jau pakako visai laiptinei restauruoti.

Pusrūsyje bokšto pamatų planas keturkampis, o perėjimai pendentvais į viršutinių aukštų aštuonkampį planą kiek apnaikinti. Vietoje šių mūrinių pendentvų pabetonuotos gelžbetoninės kampinės sijos.

Išvežus iš pusrūsio visą laužą ir griuvenas, rasta dalis išlikusio pusrūsio grindinio, iškloto plytomis pagal seną romėnų būdą opus spicatum, dar vadinamą acoltello, tik su tuo skirtumu, kad plytos čia sudėtos ne šonu, bet plokščiai.

Kartu sienoje buvo rekognoskuotos angos, tikriausiai dūmtakiai, ir iš antrojo aukšto langų pašalinti XIX a. pradžios primūrijimai, paliekant juos tik iš kiemo dviejuose languose. Visi sienų plyšiai stropiai užtaisyti. Bokšto vidus mediniais perdenginiais perdalytas į aukštus, sijų guoliams nenaudojant autentiškų angų.

Tokiu būdu vakarinio bokšto restauravimo metais buvo atlikta pagrindinė dalis parengiamųjų darbų vėlesnei rekonstrukcijai, būtent: 1) nugriautas medinis dviejų aukštų

antstatas; 2) pašalinti nuo mūro sienų griuvenų ir skardos likučiai; 3) išvalytas visas bokšto vidus; 4) nuvalytas bokšto sienų paviršius; 5) nukasta laužas ir žemės bokšto papėdėje; 6) atkastas tarpas tarp išorinės bokšto sienos ir šiaurės rytų apvadinės-ginamosios sienos; 7) išaiškintas įėjimas ir laiptų narvelis; 8) atidengti laiptai iš antrojo aukšto į trečiąjį sienos viduje; 9) aptikti bokšto sienos viršutinėje dalyje dviejų medinių balkių vainikų guoliai. Jie įdėti sienai surišti bei sutvirtinti, ir vietoj išorinio įmūrytas geležinių sijų žiedas (restauruojant 1949 m. birželio 4 d., rytų fasade nuardžius atitrūkusį mūrą, 1,97 m virš pirmojo aukšto perdenginio rastas geležinkelio bėgis su įrašu «D. O. VI. 1920»); 10) sustiprinus mūro paviršius, uždengtas provizorinis stogas; 11) pilies kiemo viduryje atkasti optinio telegrafo direkcijos gyvenamojo namo (statyto 1830 m., nugriauto XIX a. antrojoje pusėje) pamatai, kurie po inventurizacijos vėl užkasti.

Taip su pertraukomis buvo dirbama iki 1936 m., kai restauravimui ėmė vadovauti P. Pivockis, J. Borovskis ir B. Paškovskis. Jie tęsė pradėtą darbą dar plačiau, nes lygiagrečiai vykdė ne tik vakarinio bokšto, bet ir pilies gyvenamojo pastato bei kitų statinių rekognoskavimą ir konservavimą darbus. 1938—1939 m. šiems darbams vadovavo konservatorius Kieškovskis.

Tais pačiais metais buvo kasinėjama Gedimino pilies kalne; darbams vadovavo Varšuvos universiteto profesorius Vladimiras Antonievičius ir jo buvusi mokinė magistrė Alina Kvietlinskienė. Tačiau prasi-dėjęs karas 1939 m. privertė darbus nutraukti. Iki tol spėta atlikti:

1. Galutinai rekonstruotas bei iš dalies restauruotas vakarinis bokštas,

pastatant trečiąjį aukštą dvigubomis sienomis (iš lauko sienelė pusantros plytos storio, o iš vidaus — vienos plytos; plytos naujo formato, raudonos) ir išbetonuojant suktinius laiptus bei belvederio plokštę (gelžbetoninės konstrukcijos).

2. Atkastos, užkonservuotos ir iš dalies restauruotos šiaurinės gynybinės sienos.

3. Sustiprintas rytinis Gedimino pilies kalno šlaitas, sustiprintos ir užkonservuotos šiaurinės ir rytinės gyvenamojo pastato — rūmų sienos (pastato plotas 18×37 m).

4. Išvalytas apatinis gyvenamojo namo aukštas ir aptvarkytas įvažiavimas į pilies kiemą.

Tokią pilį kartu su Vilniaus miestu 1939 m. pabaigoje Tarybų Sąjungos vyriausybė perdavė Lietuvai.

1940 m. birželio 24 d. posėdyje tuometinė Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus taryba savo protokole Nr. 38, patikrinusi visą restauracinę dokumentaciją ir atliktus darbus, pažymėjo:

«3 § — pristatytieji vakarinio bokšto vidaus įrengimo braižiniai nepatenkina restauruojamų senovės paminklų braižinių reikalavimų: neįstirta ir neparodyta buvusioji konservacija, santykis naujosios konservacijos su senąja ir pan.

4 § — a) nors Vilniaus miesto savivaldybės rašte Nr. 1838 dažnai vartojamas žodis rekonstrukcija, bet kas ligi šiol padaryta vakariniame bokšte, tai yra tik darbai, visi nesuderinti su šio paminklo pobūdžiu ir neparuoti tyrinėjimų duomenimis.

b) visus Gedimino kalno tyrimo, konservavimo bei restauravimo darbus perimti V. D. Kultūros Muziejui ir c) darbus vykdyti pavesti inž. arch. Borovskiui».

Sutikti su tokiu viską paneigiančiu įvertinimu — negalime. Iš tikrųjų

tiktai gelžbetoninės belvederio plokštės, tos pačios konstrukcijos pendentyvų bei suktų laiptų įrengimas gali būti pripažintas nevykusi, tuo tarpu visi kiti darbai, susiję su tikrąja paminklo restauracija, turi neginčijamai teigiamos reikšmės.

Tais pačiais metais buvo atliekami Gedimino pilies kalno kasinėjimai, trukę nuo rugpiūčio 31 d. iki lapkričio 2 d. ir davę daug vertingos medžiagos.

Klasingas hitlerinės Vokietijos užpuolimas neleido įgyvendinti daugelio tolesnių pilies konservavimo ir restauravimo priemonių.

Po miesto išvadavimo (1944 m. liepos 13 d.) vakarinis pilies bokštas buvo smarkiai apgriautas: 1) trys viršutinių bokšto aukštų briaunos artilerijos sviedinių buvo beveik visai sudaužytos, 2) laiptinė išdraskyta, dalis laiptų sunaikinta, 3) belvederio gelžbetoninė plokštė smarkiai sužalota (apie 30%), 4) mediniai aukštų perdengimai sunaikinti, 5) kai kuriose sienose žiojėjo didžiausi plyšiai (nuo sutrenkimų).

LTSR Ministrų Taryba netrukus išskyrė reikiamas lėšas ir pavedė Architektūros reikalų valdybos Paminklų apsaugos skyriui imtis visų galimų pilies bokšto atstatymo priemonių.

Restauravimo darbų organizavimas pokario metų sąlygomis, o ypač vandens ir medžiagų tiekimas į viršukalnę, sudarė daug nelengvai įveikiamų sunkumų.

Išsiaiškinta, kad miesto vanden tiekio stotis tegalėtų vandenį pakelti tik iki pusės kalno, todėl reikėjo statyti perpumpavimo stotelę. Medžiagoms į kalną užkelti buvo įrengtas elektrinis keltuvas, parinkus jam tinkamiausią trasą pietų šlaite ir taip apskaičiavus, kad nė vienas šlaito medis nebūtų žalojamas.

Jau bedirbant, projektavimo tres-to paruoštame atstatymo darbų projekte buvo daug kas pakeista. Pagal projektą turėjo būti nuardyta visa išlikusi belvederio gelžbetoninė plokštė, nes, esą, seno gelžbetonio negalima sudurti su nauju ir išbetonuoti visą naują plokštę su nauja laikinąja konstrukcija. Tačiau, vykdant darbus, gelžbetoninė plokštė buvo pridurta prie išlikusios dalies. Ir dabar, praėjus daugiau kaip dviem dešimtmečiam, pro sudūrimus vanduo niekur neprasisunkia, o pati konstrukcija išlaiko jai skirtą krūvį.

Nemaža rūpesčių sukėlė taip pat senojo pavyzdžio (31×14×8 cm dydžio) plytų gamyba. Jos buvo užsakytos Riešės-Panerių plytinėje, netoli Vilniaus. Plytinė dar turėjo molio, tinkamo intensyvios raudonos spalvos plytoms gaminti, be to, joje dirbo keli seni darbininkai, degę plytas piliai restauruoti 1936—1939 metais. Bet, iš kitos pusės, šios plytinės degimo krosnis buvo susiamortizavusi, apirusi, pro jos plyšius išeidavo daug šilumos. Dėl to sunku buvo tikėtis bent kiek intensyvesnio raudonumo plytų, juo labiau, kad krosnis kūrėnta ne malkomis, bet durpėmis.

Plytinė sutiko gaminti tik paprastos formos plytas, o fasoninių, arba lekalinių, plytų, reikalingų aštuonkampio bokšto kampų rišimui, suktųjų laiptų vidurio stulpeliui bei nuotakams gaminti, nesiėmė (žr. 9 pav. 4, 3, 5 Nr.).

Pagal senąjį pavyzdį buvo pagaminta 27 000 plytų. Tačiau tinkamo rausvumo taip ir nepavyko gauti — plytos buvo gana šviesios. Nutarta, kad tokia plytų spalva ne tik nepakenks paminklui, bet netgi padės lankytojui lengviau pamatyti vėlesnių restauracijų vietas. Tais pačiais samprotavimais buvo pagrįstas ir ne-

išvengiamas reikalas naudoti šviežiai gesintų kalkių skiedinį.

Kaip žinome, į senovės architektūros paminklų restauravimą bei konservavimą žiūrima dvejopai.

Vieni siekia, kad restauruojant būtų ryškiai pabrėžtas vėlesnio laikotarpio darbas. Tokiais atvejais imamos ne seno formato plytos, bet restauravimo laikų ir, jeigu galima, net skirtingos spalvos, kad stebėtojas iš pirmo žvilgsnio galėtų atskirti, kas yra sena ir kas naujai padaryta.

Kiti reikalauja, kad restauruojant būtų stropiausiai laikomasi senoviškos statybos technikos: seno formato plytos rišamos senu būdu, būtinai bent metus išgulėjusių kalkių skiediniu. Šios pažiūros šalininkai kai kuriais atvejais leisdavo net dažyti plytas, kad tik remontuotos vietos nesiskirtų nuo autentiško mūro.

Restauruojant 1948—1950 m. pilies vakarinį bokštą, buvo nuspręsta laikytis vidurio. Visų pirma iš anksto nustatyta, jog plytos bus senoviško formato, bet šviesesnės, kad pagal spalvą ir galima būtų atskirti restauruotas vietas. Neturint gesintų ir ilgai išgulėjusių kalkių, skiedinį buvo nutarta maišyti iš naujai gautų medžiagų, plytas neginčijamai autentiškose vietose rišti istoriniu, arba gotikiniu, būdu (žr. 9 pav. 2 Nr.), o neautentiškose, t. y. vėlesnių restauracijų, vietose — paprastu, šiandien paplitusiu, dedant vieną eilę ilgainių, kitą — trumpainių. Ir pagaliau ten, kur anksčiau buvo restauruota tik apdarinėmis ilgainėmis plytomis, tuo pačiu būdu ir atstatyti, nes gotikinio rišimo atveju čia tektų griauti autentišką mūrą.

Reikia pastebėti, kad ir autentiškose vietose pilies bokšto sienų konstrukcija buvo labai įvairi. Tai per daugelį amžių vykdytų perstatymų ir tvarkymų rezultatas. Be to,

į sienas, mūrytas kalkių skiediniu iš lauko akmenų ir raudonų plytų, joms sustiprinti bei geriau surišti skersai arba išilgai dėti mediniai rąstai.

Tokios pat pažiūros buvo laikomasi ir visų kitų pagrindinių restauruojamo objekto elementų atžvilgiu: palikti gelžbetoniniai sijiniai pendentyvai, atstatyta sudaužytoji gelžbetoninė belvederio plokštė.

Atnaujinant trečiąjį bokšto aukštą, kurio sienos, kaip minėjome, mūrytos 1936—1939 m. rekonstrukcijos metu iš dabartinio dydžio (25×12,5×6,5 cm) plytų ir su vidaus tuštumomis, slepiančiomis gelžbetoninę plokštę laikancias kolonas, buvo mūrijama pagal tą pačią sistemą (paliktos vidaus tuštumos ir pan.), tik gotikinėmis, arba senovės, plytomis (31×14×8 cm).

Visus minėtus darbus atliko visai nekvalifikuoti darbininkai, nes jokia statybinė organizacija tuo metu nesiėmė dirbti tokiomis nepatogiomis sąlygomis ir neįprastame objekte. Todėl pačioje pradžioje reikėjo žmones bent elementariai apmokyti ir per keletą dienų iš paprastų pagalbinių darbininkų paruošti «restauratorius».

Tokiu būdu ši pirmoji pokarinė architektūros paminklo restauracija Vilniuje negalėjo nors iš dalies atitaisyti prieškarinės restauracijos klaidų (tai ir nebuvo šios restauracijos, užbaigtos 1950 m., tikslas).

1957 m. dailininkai Vl. Drėma, J. Jukonis ir J. Valentukonis paruošė Vilniaus senamiesčio maketą, kuriame bandyta atkurti taip pat ir visus Aukštutinės pilies pastatus. Šis eksponatas buvo užsakytas Vilniaus kraštotyros muziejaus ir susilaukė didelio lankytojų susidomėjimo.

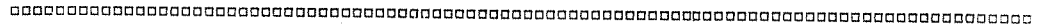
1957—1960 m., vadovaujant arch. S. Lasavickui, buvo atliekami tolesni pilies rekonstravimo ir konservavimo

darbai. Pirmiausia pagal mūsų pasiūlymą pilies vakariniame bokšte buvo įrengtas muziejus. Tuomet į visas langų angas reikėjo įstatyti geležinius įstiklintus rėmus bei įvesti elektros apšildymą.

Dabar trijuose bokšto aukštuose ir pusrūsyje (kiekvieno aukšto plotas 65 m²) eksponuojami archeologiniai radiniai, pasakojantieji apie Vilniaus pilių ir miesto istoriją, apie lietuvių kovas prieš kryžiuočius.

5. ŽEMUTINĖS PILIES TERITORIJA IR JOS PASTATAI

Aukštutinės ir Žemutinės pilies teritorija apėmė apie 4 ha. Ji buvo užstatyta įvairiais pastatais ir tapo lyg nedideliu įtvirtintu miestu, kuriame gyveno ne tik pilies valdovas, kariai ir tarnybos žmonės, bet ir kiti. Žemutinėje pilyje buvo jos valdovo, didžiojo kunigaikščio, rezidencija — jo ir šeimos bei kai kurių didikų namai; ilgainiui čia kūrėsi ir kai kurios valstybės įstaigos. Antai XIV a. pabaigoje, įvedus Lietuvoje krikščionybę, Žemutinės pilies teritorijoje buvo pastatyta bažnyčia — katedra Vilniaus vyskupui ir šv. Onos bažnyčia pranciškonams, paskirti namai Vilniaus vyskupui ir kapitulos nariams. Tokiu būdu Žemutinė pilis tapo administraciniu krikščionybės centru Lietuvoje. Didėjant artilerijos vaidmeniui, pilyje buvo pastatytas arsenalas patrankoms ir kitiems ginklams laikyti ir saugoti, atsirado Vyriausiojo tribunolo pastatas, kalėjimas ir kt. Taigi pilies teritorijos užstatymas palaipsniui keitėsi, keičiantis gyvenimui, vystantis statybos technikai ir kintant valdovų meniniam skoniui.

¹⁸⁶ LIŠ, I, 58.

Be to, tuo pačiu metu konservuotos pilies rūmų sienos bei dviejų bokštų (pietinio ir šiaurinio) liekanos. Viršukalnyje esanti aikštelė išplaniaruota, apželdinta, įrengti suoleliai poilsiui. Pastatytas paminklinis akmuo Žalgirio mūšio sukakčiai įamžinti.

Vakare ir naktį prožektorių apšviestas vakarinis Aukštutinės pilies bokštas palieka ilgai įsimenantį vaizdą.

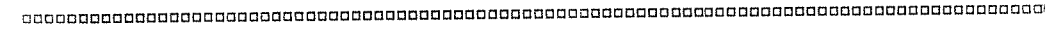
Ypač didelių perstatymų ir pakeitimų būdavo po gaisrų, o kartais ir pasikeitus valdovams. Tačiau šandien nuosekliai apžvelgti pilies užstatymo raidos per keturis šimtmečius — nuo XIII a. antrosios pusės iki pilies sunaikinimo 1655—1661 m. — dar negalime: trūksta duomenų.

Pavyzdžiui, apie seniausio laikotarpio pilies užstatymą žinome labai bendrais bruožais. Kiek tiksliau jį apibūdinti galime tik nuo XVI a. Tačiau ir XVI—XVII a. pilies teritorijoje stovėjusių pastatų istorija ir architektūra tebėra dar nepakankamai žinoma.

Archeologinių kasinėjimų medžiaga rodo, kad pilies teritorijoje XIII a. antroje pusėje ir XIV a. didelė dalis pastatų buvo mediniai. Jų liekanų rasta šiaurinėje kalno pašlaitėje, šalia katedros ir kitose Gedimino aikštės vietose. Medinius pastatus mini ir XIV a. pabaigos rašytiniai šaltiniai, nors jų ir neapibūdina. Pavyzdžiui, Jogaila pirmajam Vilniaus vyskupui 1387 m. dovanojo pilyje vieną mūrinių ir keturis medinius namus ¹⁸⁶.

Medinių pastatų buvo pelkėtoje pilies teritorijos dalyje, kur mūrinius statyti žymiai sunkiau. 1959—1961 m. šiaurinėje kalno pašlaitėje surasta 25 tokių XIII—XIV a. medinių pilies pastatų liekanos ¹⁸⁷. Jos parodė, kad iš pradžių statoma daugiausia iš apvalių pušinių rąstų, bet be žievės. Vyrauja trobesiai iš rąstų, sunertų kampuose; pastatai su suleistais į šulsius sienų galais, arba karkasinio tipo, sudaro retas išimtis. Sienų galai trumpi, lygiai nukirsti. Patys sienojai tuo metu buvo jau rūpestingai suleidžiami, tarp jų dedamos samanos, panašiai kaip ir mūsų dienomis. Pastatai statyti daugiausia be jokių pamatų. Tik kartais juos sudaro kelios skersinės kaladės po kurio nors apatinio vainiko rąstu ar kampu. Kartais kaip pamatai buvo naudojami likę ankstesnio pastato žemutiniai vainikai. Kai kurių trobesių grindys iš tašytų, rūpestingai suleistų lentų, kurios klotos dažniausiai tiesiog ant sijų. Tik retkarčiais sijų galai įleidžiami tarp pirmo ir antro vainiko sienų, ir grindys pakeliamos nuo žemės. Durys 0,75—1,2 m pločio iš lentų, prikaltų medinėmis vinimis prie skersinių. Pasitaiko lentų, sujungtų įleistais skersiniais. Durys ant medinių bėgūnų, užkabinamos geležiniais kabliais, kartais užšaunamos mediniais skląščiais arba rakinamos.

XIII a. antroje pusėje ir XIV a. pradžioje buvo statomi daugiausia nedideli (viduje jų dydis nuo 2,5×3,3 iki 4,3×4,3 m) beveik kvadratiniai pastatėliai. Tik kartais jie turi pristatytą mažą atvirą ant stulpų ar su sienelėmis prieangį. Panašūs yra ir ūkiniai, ir gyvenamieji trobesiai.

¹⁸⁷ A. Tautavičius, Vilniaus Žemutinės pilies mediniai pastatai XIII—XIV am-

Tik gyvenamųjų rūpestingiau padarytos durys ir viename kampe yra iš molio bei akmenų krosnis.

XIV a. statybai vis dažniau naudojami tašyti keturkampiai rąstai, o patys trobesiai statomi vis didesni. Jų ilgis 8—12 m, plotis daugiau kaip 5 m, o viduje yra po 2—3 kambarius.

Būta ir puošnesnių bei aukštesnių namų. Kai kurie iš jų turėjo sandėliu paverstą paklėtį, į kurį patenkama per žemas (0,7—0,98 m aukščio) duris. Pasitaiko gonkelių su tašytais profiliuotais stulpais.

Pastatai dažniausiai stovi vienas greta kito, kiemeliai tarp jų nedideli. Kai kurios sodybos aptvertos vertikalių stulpų ar lentų tvoromis. Kieme vaikščioti buvo pametamos lentos, kartais jie grindžiami.

Rūpestingai iškloti grindiniai buvo tik gatvėse. Pirmuosius grindinius įrengiant, į pelkėtą gruntą gatvės pakraščiais kas 1—2,5 m buvo kalami stulpai, o jų viršutiniai galai sujungiami skersiniu skeltu rąstu su galuose iškirstomis skylėmis. Ant šių skersinių, besiremiančių į sukaltus stulpus, gatvės pakraščiais ir ties viduriu buvo dedami išilginiai rąsteliai ir ant jų klojamos storos skeltos pušinės lentos. Grindinys turėjo 4—4,5 m pločio, gatvės kraštai buvo neilygūs. Tik XIV a. pabaigoje gatvės pakraščius pradėdama išlyginti, dėdant išilginius rąstus. Susidėvėjęs grindinys buvo lopomas klojamomis lentomis, kurios kartais prikalamos medinėmis vinimis. Kai grindinys apsinešdavo, nusmukdavo žemiau aplinkinio žemės paviršiaus ir smarkiai susidėvėdavo, ant jo buvo klojami nauji išilginiai rąstai ir dedamas kitas lentų grindinys.

žiais, kn. Iš lietuvių kultūros istorijos, t. IV, Vilnius, 1964, p. 171—187.

Archeologai yra aptikę panašių medinių gatvių grindinių Senojoje Ladogoje, Naugarde, Rygoje, Maskvoje, Varšuvoje ir daugelyje kitų XIII—XIV a. miškų juostoje buvusių miestų. Taigi Vilnius šiuo atžvilgiu nesudarė kokios nors išimties.

Įvairūs autoriai, remdamiesi XVII a. dokumentais, mini, kad drėgnesnėse pilies teritorijos dalyse buvę iškasti kanalai, kurių kraštai sustiprinti mediniais rąsteliais, o per juos buvę mediniai tilteliai¹⁸⁸. Tačiau kasinėjimų metu nei tiltelių, nei kanalų dar nepavyko surasti. Todėl negalime pasakyti, nei kada jie pradėti kasti, nei detalčiau jų apibūdinti.

Ištirtuose ploteliuose aptikti kuklūs, nedideli gyvenamieji pastatai, matyt, priklausę amatininkams, pilies tarnybos žmonėms. Pirmiausia tai patvirtina tyrinėtoje teritorijoje, šiaurinėje pašlaitėje, tokių trobesių aplinkumoje surasti batsiuvių irankiai, daugybė odos atraizų ir kita menka buitinė medžiaga. Kad čia gyventa amatininkų ir pilies tarnybos žmonių, iš dalies patvirtintų ir tai, jog, iškilus reikalui, šie namai nugriaunami ir jų užimtoji teritorija imama naudoti kitiems reikalams. Pavyzdžiui, po krikšto (1387 m.) dalis pastatų nugriaunama ir jų vietoje statoma katedra, išskiriamas plotas apie ją kapinėms. Panašiai šiaurinėje pašlaitėje, nugriovus medinius trobesius, buvo pastatyta šv. Onos bažnyčia, o aplink ją nemažas plotas paskirtas kapinėms.

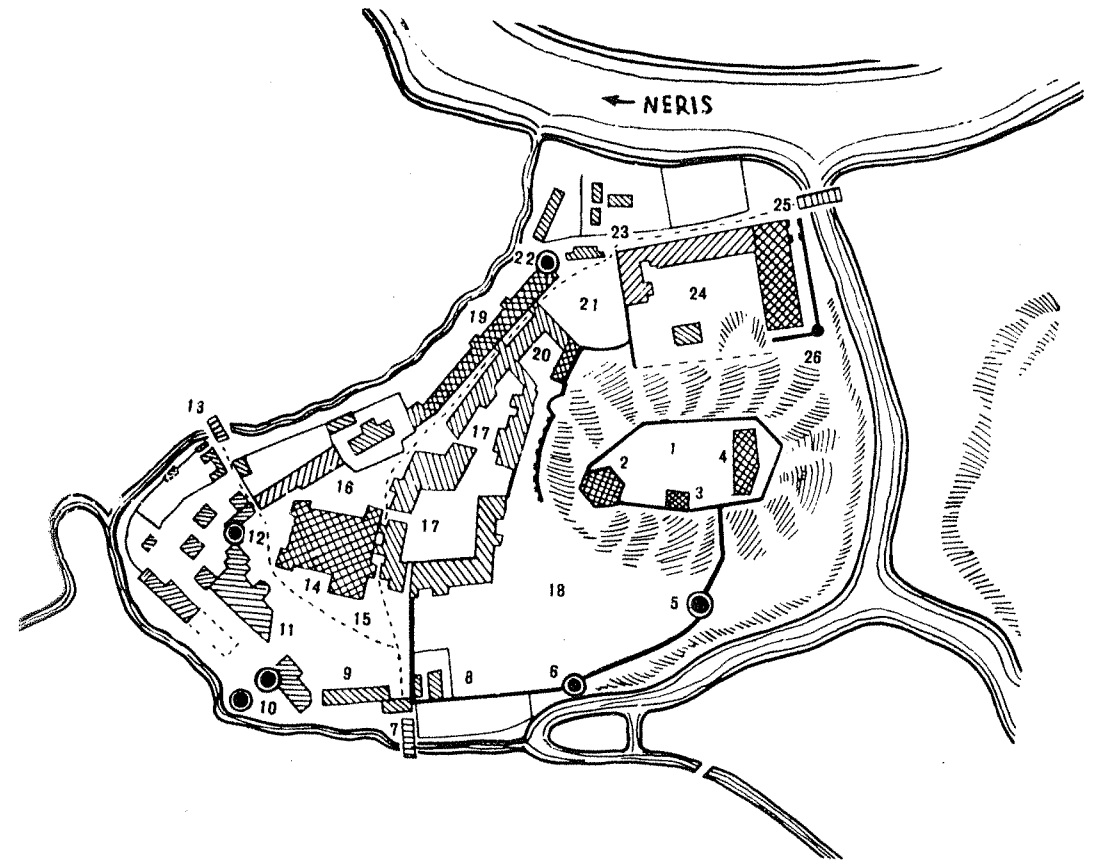
Tačiau dalis medinių pastatų, matyt, buvo geresni. Juose gyveno pilies valdovui artimesni ir įvairias pareigas jo dvare einantieji. Kaip matėme,

netgi Vilniaus vyskupui 1387 m. iš pradžių pilyje, be mūrinio pastato, atiduoti keturi mediniai pastatai.

Žinoma, klystume išivaizduodami XIV ir XV a. Žemutinę pilį užstatytą tik mediniais pastatais, nors taip kartais ir teigiama senesniuose darbuose. Kad pilyje buvo mūrinių pastatų ir mūro technika buvo žinoma, liudija žemiausioje kultūrinio sluoksnio dalyje ir ant gatvės grindinio randamos plytos ir plytgaliai. Mediniuose pastatuose krosnių iš plytų XIII a. ir XIV a. pirmojoje pusėje nemūrijo. Plytos ir akmenys, mūras, naudojamas pirmiausia gynybiniam pilies įrengimams — bokštams, sienoms, vartams. Tačiau tuo nesitenkinta ir tada mūryta kai kurie pastatai.

Apie seniausius mūrinius pastatus žinome nedaug. Jie buvo statomi pirmiausia sausesnėje aukštesnėje vietoje, arčiau kalno. Ši pilies dalis apsupimo metu buvo saugiausia, toliausia nuo gynybinių sienų ir todėl sunkiausiai apšaudoma. Pagaliau iš čia lengviausiai buvo pasitraukti į Aukštutinę pilį. Todėl čia nuo seniausių laikų turėjo būti statomi pilies valdovo ir jo artimųjų namai, rūmai. Tačiau ši pilies dalis iki šiol beveik netyrinėta, be to, ankstesnių pastatų liekanos smarkiai nukentėjo, statant renesansinius kunigaikščių rūmus ir 1831 m. kasant per šią teritoriją tvirtovę juosusį griovį.

Šiuos spėjimus apie mūrinę statybą ties kalno vakariniu galu patvirtina 1964 m., kasant griovį šiluminei trasai, renesansinių rūmų kieme aptiktos stambaus pastato pietvakarių sienos liekanos. Pastatas mūrytas iš plytų ir akmenų: pamatai

10 pav. Vilniaus pilies teritorija Fiurstenhofo (1740 m.) plane:

- 1 — Aukštutinės pilies kiemas, 2 — vakarinis, išlikęs, bokštas, 3 — pietinis bokštas (išlikę pamatai), 4 — rūmų griuvėsiai, 5 — aštuoniakampis bokštelis pietinėje kalno pašlaitėje, 6 — antras bokštelis, 7 — vartai ir tiltas į miestą (į Pilies gatvę), 8 — misionieriams priklausę pastatai, 9 — Vyriausiojo tribunolo pastatas, 10 — du bokštai, tarp kurių spėjama buvus senuosius pilies vartus, 11 — senieji vyskupo rūmai, 12 — varpinė, 13 — kelias ir tiltas į Tiltų gatvę, 14 — katedra, 15 — šv. Kazimiero koplyčia, 16 — Kapitulos ir kitų iveršininkų pastatai, 17 — kunigaikščių rūmų kompleksas, 18 — rūmų sodo teritorija, 19 — rūmams priklausęs, XVIII a. pabaigoje arsenalui perstatytas, pastatas (dab. LTSR Istorijos-etnografijos muziejus), 20 — horodničiumi priklausę pastatai, 21 — kiemas, kuriame stovėjo šv. Onos (iki 1551 m.), vėliau šv. Onos-šv. Barbaros bažnyčia (1552–1666), 22 — pilies šiaurės vakarų bokštas, vadinamasis Tvardovskio, 23 — šiauriniai pilies vartai, 24 — arsenalo kiemas, 25 — šiaurės rytų bokštas ir arsenalo vartai, 26 — rytinis bokštas kalno pašlaitėje

platūs, negiliai įleisti. Sienų paviršius mūrytas iš plytų, jas rišant vadinamu baltišku, arba vendiniu, būdu. Sieną remia masyvūs keturkampiai kontraforsai (1,5×1,6 m dydžio) per 2,5 m vienas nuo kito. Pastato griuvenose rasta kryžiaus formos plytų skliautų nerviūroms. Šie radi-

niai rodytų, kad pastato viduje buvo didelė skliautuota salė. Pagal mūrijimą pastatą tektų datuoti XIII a. ar XIV a. pradžia.

1933 m. bandomųjų kasinėjimų metu tarp katedros rytinio galo ir dabartinio Lietuvos TSR Istorijos-etnografijos muziejaus taip pat buvo

¹⁸⁸ M. Homolicki, Do uwag nad dziełem: Wilno...; Wizerunki..., t. 23, p. 98.

rasta ankstyvųjų gotikinių mūrų liekanų¹⁸⁹. Nors plačiau jos netyrinėtos, datuotos XIV a. pabaiga ar XV a. pradžia.

Pagaliau tiesioginiu mūrinės iki-krikščioniškojo laikotarpio statybos liudininku yra jau minėtas mūrinis namas pilyje, kurį 1387 m. Jogaila padovanojo Vilniaus vyskupui. Reikia manyti, kad Jogaila pilyje turėjo ir daugiau mūrinių pastatų, o atidavė tą, kuris stovėjo vyskupui ir katedros kapitulai paskirtame plote.

Nuo XIV a. pabaigos mūrinė statyba pilies teritorijoje plinta vis labiau. Tai patvirtina kiemuose supilti mūrinių pastatų griuvenų sluoksniai, iš kurių matyti senesnių mūrinių pastatų perstatymai, remontai ir griovimai. Tuo metu medinius gatvių grindinius pakeičia akmeniniai grindiniai. Galime spėti, kad nuo to meto akmenimis grindžiami ir rūmų kiemai, panašiai, kaip Vytauto statytoje Trakų arba Gardino pilyse.

Bažnyčios. Iš to meto yra dviejų mūrinių bažnyčių liekanų. Tai šv. Onos bažnyčia ir katedra.

Šv. Onos bažnyčia pilyje yra susilaukusi nemažo tyrinėtojų dėmesio, nes ji minima Žygimanto Augusto testamente ir turėjo būti jo šeimos mauzoliejumi. Be to, mieste tebestovi gražiausias vėlyvosios gotikos paminklas — šv. Onos bažnyčia šalia Bernardinų bažnyčios ir vienuolyno. Jos istorija taip pat domino ir domina daugelį istorikų ir meno tyrinėtojų. Jiems taip pat teko aiškintis, kurios rašytinės žinios liečia to paties

vardo bažnyčią pilyje ir kurios prie Bernardinų bažnyčios tebestovinti¹⁹⁰. Ta proga galima tik pasakyti, kad kai kurie bandymai abi šias bažnyčias sutapatinti ir įrodyti, kad Žemutinės pilies teritorija apėmė visą Vilnios slėnį iki pat Bernardinų bažnyčios, pasirodė esą be jokio pagrindo.

Pagaliau 1957—1959 m. šiaurinėje kalno pašlaitėje aptikti ir atkasti šios bažnyčios pamatai galutinai išskleidė bet kokias abejones. Išlikę pamatai¹⁹¹, rašytiniuose šaltiniuose minimi faktai ir G. Brauno atlase esąs pilyje vad. šv. Barbaros bažnyčios piešinys leidžia gana tiksliai apibūdinti šv. Onos bažnyčią pilyje.

Šv. Onos bažnyčia buvo šiaurinėje kalno pašlaitėje. Čia išliko jos šiaurės rytų sienos, absidos ir dalis pietvakarių sienos bei šiaurės vakarų fasado pamatų. Likusi pamatų dalis sunaikinta XVI a. viduryje, statant naująją šv. Onos bažnyčią. Iš išlikusių pamatų matyti, kad ji buvo tik 20,5 m ilgio ir 9 m pločio, stovėjo absida į kalną. Pamatai mūryti iš akmenų ir plytų, yra 1,6—1,7 m storio ir įleisti iki 1,7 m gylio, o sienų storis apie 1,4 m. Absidą ir šiaurės vakarų gale kampus bei šonines sienas rėmė nedideli keturkampiai kontraforsai. Durų ir langų glifai* buvę mūryti iš figūrinių plytų, o stogas dengtas plokščiomis čerpėmis.

Bažnyčios viduje buvo tik 11×6 m dydžio nava su dviem stulpais prie šiaurės vakarų sienos ties fasadinėmis durimis. Atrodo, kad bažnyčioje stovėjo 3 altoriai.

¹⁸⁹ P. Sledziewski, Kościół św. Anny-św. Barbary intra muros castris vilnensis, „Ateneum Wileńskie“, R. IX, Wilno, 1934, p. 32.

¹⁹⁰ P. Sledziewski, Kościół św. Anny-św. Barbary..., p. 1—2.

¹⁹¹ A. Tautavičius, Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai, — Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis, t. II, p. 14—17.

* Glifas — trikampė architektūrinė puošmena.

Absidos ir pietvakarių sienos riboje ir į šiaurės vakarų sieną (šalia durų kairėje pusėje) į bažnyčią rėmėsi mūrinės sienos, kurios pilies teritoriją (kaip rodo pilies piešinys Brauno atlase) dalijo į atskirus kiemus.

Bažnyčios viduje ir aplinkumoje, maždaug 40×50 m plote, aptikta kapų. Matyt, šv. Onos bažnyčia, kaip ir katedrą, supo kapinės.

M. Homolickio, P. Sledzievskio ir kitų tyrinėtojų surasti šios bažnyčios istorijos faktai rodo, kad ji buvo pastatyta tuoj po Lietuvos krikšto. Jau 1398 m. surašytame Vilniaus vyskupo Andriaus testamente minima šv. Onos bažnyčia pilyje. Be to, 1413 m. imperatoriaus Zigmanto pasiuntiniui Benediktui de Makrai įteiktame skunde, šalia kitų kryžiuočių piktadarybių, minima, kad 1390 m. kryžiuočiai apšaudė apsuptoje Vilniaus pilyje bažnytinę procesiją,ėjusią iš katedros į šv. Onos bažnyčią. Taigi ši bažnyčia stovėjo jau 1390 m. Galimas dalykas, bažnytėlė iš pradžių buvo medinė, o XIV a. pabaigoje ar pačioje XV a. pradžioje jos vietoje pastatyta mūrinė, kuri iki 1534 m. priklausė pranciškonams.

Vilniaus katedra buvo įstaiga, glaudžiai susijusi su politiniu gyvenimu. Joje buvo vainikuojami ir laidojami didieji kunigaikščiai. Čia laidojami ir jų šeimos nariai bei daugelis feodalinės Lietuvos didikų. Todėl ji — turtingiausia ir puošniausia bažnyčia Lietuvoje.

Suprantama, kad Vilniaus katedrai daug dėmesio skyrė istorikai ir daug apie ją rašoma vadovuose po miestą. Apie ją parašyta ir išleista keletas monografijų¹⁹². Katedros statyba yra susijusi su vienu iš neaiškiausių ir romantiškiausių senojo Vilniaus istorijos klausimų. Dauguma ankstesnių istorikų teigia, kad Vilniuje buvęs svarbiausias pagonybės centras, o katedra 1387—1388 m. pastatyta anksčiau stovėjusios svarbiausios pagonių šventyklos, arba tiesiog Perkūno šventyklos, vietoje¹⁹³. Apie tai sprendžiama iš kelių rašytiniuose dokumentuose esančių užuominų.

Svarbiausias katedros statybai nušviesti dokumentas — Jogailos raštas popiežiui. Galimas dalykas, Jogaila rašte tiksliau apibūdino pastatytosios bažnyčios — būsimosios katedros — vietą. Tačiau to rašto neišliko. 1388.III.12 popiežiaus Urbano VI bulė, suteikdama katedrai tokias teises, užsimena Lietuvą, Vilnių, buvusią pagonybę ir stabus labai bendrais bruožais¹⁹⁴.

Užuomina, kad katedra stovi pagonių šventyklos vietoje, kur degė šventoji ugnis ir buvo dedamos aukos dievams, virto žinia¹⁹⁵. Tačiau Vilniaus istoriografai daugiausia rėmėsi XVI a. Lietuvos metraščiuose esančiu padavimu, kad Vilnios slėnis santakoje su Nerimi buvo vadinamas Šventaragio slėniu ir čia nuo XIII a. antrosios pusės buvę laidojami sudeginti Lietuvos kunigaikščiai bei

¹⁹² A. H. Kirkor, Bazylika Litewska, Kraków, 1886; Wł. Zahorski, Katedra Wileńska; J. Kurczewski, Kościół zamkowy..., t. I—III; J. Maceika, Paveikslų galerija, Vilnius, 1968.

¹⁹³ M. Baliński, Historia miasta Wilna, t. I, p. 117; J. Kraszewski, Wilno od początków jego..., t. I, p. 76; Wł. Za-

horski, Katedra Wileńska, p. 2—5, 10; J. Kurczewski, Kościół zamkowy..., t. I, p. 4—5.

¹⁹⁴ CDCV, I, 20—21.

¹⁹⁵ J. Orda, O kulcie pogańskim w dawnym Wilnie, — „Alma Mater Wilnensis“, zesz. 7, Wilno, 1928, p. 17—25.

kiti kilmingieji. M. Strijkovskis šiuos padavimus pateikė, papildęs žiniomis apie šventyklą, šventą mišką, žynius, apie šventykloje pastatytą akmeninę statulą...¹⁹⁶

Ypač populiariūs tie aiškinimai tapo XIX a. Juos kartojo M. Balinskis, J. Kraševskis, o T. Narbutas papildė «surastu» smulkiu tos šventyklos aprašymu, iš kurio sužinome net jos dydį, sienų aukštį ir kitas smulkmenas¹⁹⁷. Vėliau žinios apie mūrinę ar medinę šventyklą su akmenine Perkūno statula, aukuru, altoriais, šventais žalčiais ir bokštu, iš kurio žyniai žmones mokė ir ateitį pranašavo, buvo kartojamos XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje daugelio autorių. Ant šios pagonių šventyklos pamatų arba iš dalies netgi sienų ir buvusi pastatyta Vilniaus katedra, varpinės žemutinė dalis — buvęs žynių-krivių bokštas, o už didžiojo altoriaus tebesąs įmūrytas aprūkęs aukuro akmuo. Dar apie 1840 m. M. Homolicis išaiškino, kad minėtas akmuo neturi nieko bendra su pagoniška šventykla, o vėliau tiksliai nustatyta, kad varpinės žemutinė dalis — pilies gynybinės sienos bokštas. Iki pat 1940 m. dar vis pasitaikė leidinių, kuriuose kartojama, kad katedra pastatyta pagonių šventyklos¹⁹⁸ arba švento miško¹⁹⁹ vietoje. Dažnai spėliojama, kad pirmoji katedra buvusi medinė²⁰⁰.

Po 1931 m. potvynio pradėjus tirti katedros pamatus, rūsius ir aplin-

ką, išaiškėjo, kad katedra pastatyta, kaip sako ir XIV a. dokumentai, ne šventame miške, o pilyje — pilies sienų apsuptoje teritorijoje, kurioje nebuvo miško. Tai rodo medinių pastatų liekanos ir kultūrinis sluoksnius prie katedros zakristijos ir šv. Kazimiero koplyčios pamatų. Buvo surasti 1387—1388 m. statytos katedros pamatų ir sienų likučiai²⁰¹. Paaikškėjo, kad ji buvo mūrinė, nedidelė — užėmė dalį dabartinės katedros vidurinės navos, vakariniame gale turėjo 1,6 m pločio duris, o grindys buvo apie 1,85 m žemiau dabartinių, sienų storis — 1,4 m, tai yra toks, kaip ir šv. Onos bažnyčios pilyje. 1397 m. prie jos pristatoma pirmą koplyčia.

Nedidelė mūrinė katedra stovėjo iki 1419 m. gaisro. Po 1419 m. Vytautas katedrą perstatė. Atrodo, kad senosios sienos buvo nugriautos iki pamatų ir pastatyta žymiai didesnė mūrinė trinavė bažnyčia su aštuonkampiais pilioriais viduje ir dviem bokštais vakariniame bažnyčios fasade. Pietinis bokštas buvęs aukštesnis. Katedros perstatymas turėjo būti užbaigtas dar iki 1430 m., nes tą rudeni Vilniuje Vytautas numatė vainikavimosi iškilmes, o vėliau čia buvo palaidotas. Prie katedros išorinių sienų pristatomos naujos koplyčios, kartais griaunant senąsias. Todėl jos išorė keičiasi. Bažnyčią iš abiejų pusių iki pat XVI a. vidurio supo kapinės.

¹⁹⁶ M. Strykowski, Kronika Polska, Litewska, Żmódzka., t. I, p. 373, t. II, p. 79—80.

¹⁹⁷ T. Narbutt, Dzieje starożytne narodu Litewskiego, t. I, Wilno, 1835, p. 226—229.

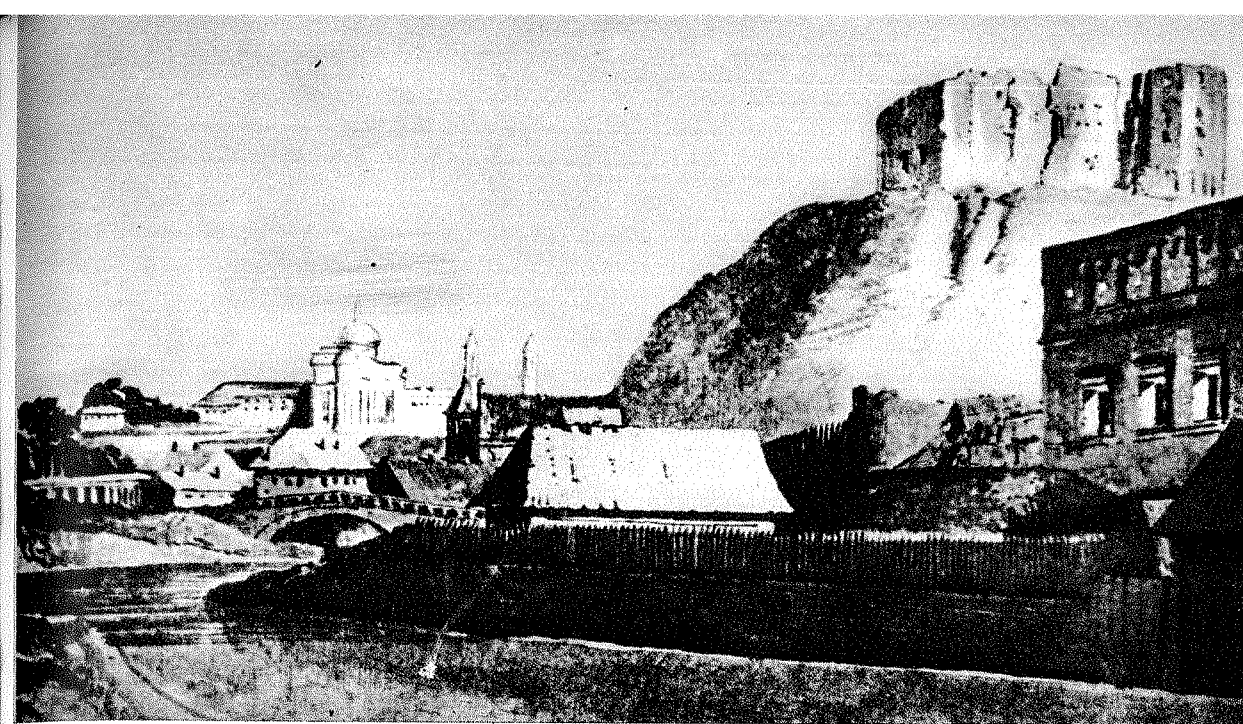
¹⁹⁸ Wł. Zahorski, Przewodnik po Wilnie, wyd. trzecie, p. 4, 66; A. Juškevičius ir J. Maceika, Vilnius ir jo

aplinkės, Kaunas, 1940, p. 19, 130; A. Zabitis-Nezabitauskas, Vilniaus bažnyčios mūsų tautos šventovė, Vilnius, 1940, p. 70 ir kt.

¹⁹⁹ J. Kłos, Wilno, p. 60.

²⁰⁰ Ten pat, p. 62, 118.

²⁰¹ S. Lorentz, Katedra Wileńska w XIV i XV w., „Kurjer wileński”, 1934, Nr. 88.

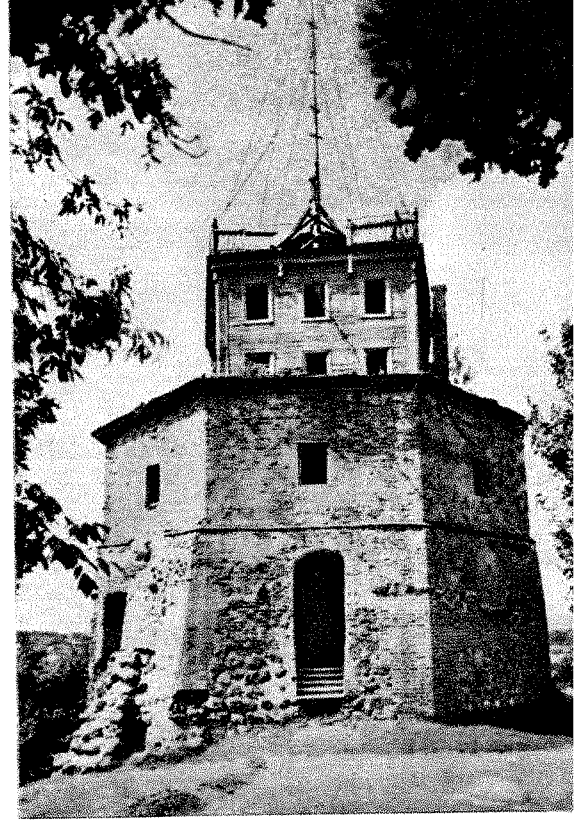
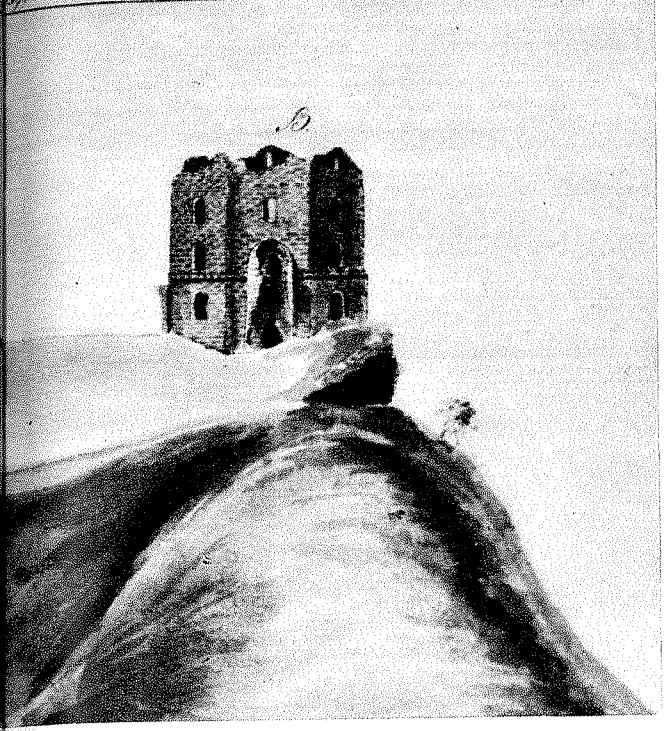
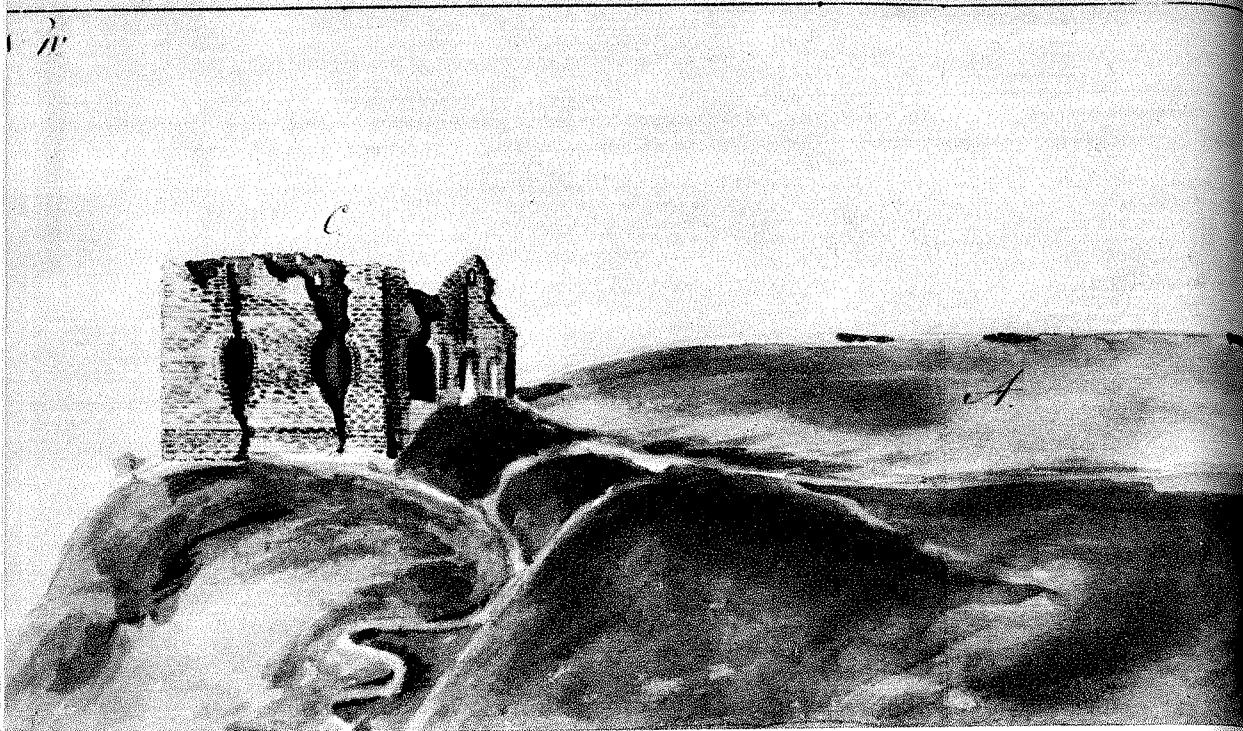
Pilių griuvėsių dalis XVIII a. pabaigoje. Piešinys

Žemutinės pilies siena, atkasta kalno pietuose 1955 m.

построенного в 1795 году князем Голуцким для укрепления крепости Минской.

Фасадъ Арсенала Замка в Вильнѣ.

Vilniaus aukštutinė pilis (piešinys iš 1827 m. „Vilniaus gubernijos pilių atlaso“)

Aukštutinės pilies bokštas 1929 m.

Žemutinės pilies pietinės sienos fragmentas 1964 m.

Žemutinės pilies sienos šiaurės vakarų bokštelių liekanos 1964 m.

Vytauto statytoji katedra išstovėjo iki 1530 m. gaisro, po kurio ji dar kartą iš pagrindų perstatyta.

Taigi katedra buvo pastatyta Žemutinės pilies vakarinėje pietvakarinėje dalyje. Nuo XIV a. pabaigos visas vakarinis pietvakarinis pilies pakraštys atsiduria vyskupo ir kapitulos rankose. Šalia katedros kapinių iš pietų buvo gana didelis mūrinis vyskupui priklausęs namas, o šalia jo iš šiaurės vakarų bei į pietvakarius ir į šiaurę nuo katedros ilgainiui pristatoma mūrinių, daugiausia dviaukščių pastatų, priklausiusių kapitulos nariams ir įvairiems kitiems dvasininkams. Jų žinioje ši pilies teritorijos dalis išliko iki pat XVIII a. pabaigos, o valdų plotas vis didėjo ir ilgainiui apėmė daugelį sklypų už pilies. Pilies teritorijoje stovėję dvasininkams priklausę pastatai buvo nugriauti tik XIX a. pirmojoje pusėje.

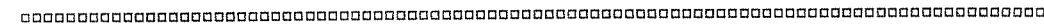
Sv. Trejybės koplyčios misionieriai turėjo kažkokių pastatus šalia katedros ir valdovų rūmų. Kai tie pastatai 1530 m. sudegė kartu su katedra, jų sklypas buvo paimtas rūmų sodui, o misionieriams duotas kitas — į rytus nuo pilies vartų, priešais karališkuosius malūnus. Čia įsitvirtinę, XVII a. pabaigoje — XVIII a. jie sugebėjo užvaldyti beveik visą buvusio sodo teritoriją.

Kaip bebūtų keista, tačiau kol kas labai nedaug žinome apie XV a. Žemutinės pilies teritorijoje statytus pastatus; po 1419 m. gaisro pilies pastatai turėjo būti perstatomi. Tuo metu turėjo iškilti nauji ar perstatyti

senieji kunigaikščių rūmai, bent ne mažesni kaip Trakų salos pilies rūmai, nes čia numatytos Vytauto vainikavimosi iškilmės, kurioms reikalinga ir katedra, ir rūmų salė bei palatpos svečiams.

Rūmai. Iš Vytauto valdymo laikotarpio turime žinių, kad pilies teritorijoje stovėjo ir kai kurių didikų namai. Išliko žinia, kad 1396 m. nuslinkęs kalno šlaitas užvertė didiko Monvydo namus. Tiesa, nežinome, nei kokie tai buvo namai (mūriniai ar mediniai), nei kur jie stovėjo. Kai kurie tyrinėtojai spėja, juos stovėjus pietinėje kalno pašlaitėje²⁰². Rūmų buvo ir daugiau. Sakysim, 1503 m. rugsėjo 19 d. Maišiagalos ir Paberžės parapijų valdų dalybų aktas buvo sudarytas Mikalojaus Radvilos dvaro aukštuosiuose rūmuose, esančiuose Vilniaus Žemutinėje pilyje²⁰³. XVI a. pirmosios pusės dokumentuose dažnai minimi namai ir sklypai bei sklypeliai Žemutinėje pilyje, priklausę įvairiems kitiems asmenims²⁰⁴. Tik Žygimantas Senasis ir Žygimantas Augustas, perstatydami pilies rūmus ir kitus pastatus, išpirko privačių asmenų sklypus arba pakeitė juos sklypais mieste²⁰⁵. Tačiau dar ir XVI a. antrojoje pusėje pilyje liko Mikalojaus Radvilos rūmai kalno pašlaitėje. Jie taip pat nukentėjo, slenkant šlaitui, kaip anksčiau Monvydo. Dėl to architektui Petriui Bohemiečiui teko tvirtinti kalno šlaitus²⁰⁶.

Išlikę rašytiniai šaltiniai ir griuvėsių piešiniai rodo, kad Žemutinė pilis buvo perstatyta XVI a. — renesanso epochoje. Todėl ankstesnėje

²⁰² M. Homolicki, O planach Wilna... p. 31—33.

²⁰³ "...in curia magnifici domini Radzyvilouicz in palacio superiori in arce Vilnensi inferiori sitto...", CDCV, I, 687.

²⁰⁴ W. Kieszkowski, Dzieje placu Katedralnego..., p. 90.

²⁰⁵ W. Kieszkowski, ten pat.

²⁰⁶ S. Z. Kl., Renesansowe Wilno Zygmunta Augusta, — „Kurjer Wileński“, 1934, Nr. 313.

Aukštutinės pilies bokštas 1944 m.

literatūroje pilies perstatymas buvo priskiriamas Žygimanto Augusto valdymo laikotarpiui ir aiškinama, kad svarbiausia šio perstatymo priežastis — 1530 m. miesto gaisras, kuris sunaikino ir visą Žemutinę pilį. Tačiau pastaruoju metu įžymus lenkų renesanso epochos tyrinėtojas V. Pocięcha surado ir paskelbė naujų duomenų. Pasirodo, kad 1530 m. sudegė katedra ir dalis kitų Žemutinės pilies pastatų, bet ne kunigaikščių rūmai. Jie tuo metu buvę ką tik užbaigti ir kainavę 100 000 dukatų²⁰⁷. Taigi pilies rūmų perstatymas buvo pradėtas dar gerokai prieš 1530 m. ir užbaigtas greičiausiai dar iki Žygimanto Augusto valdymo pradžios, nes jis, 1544 m. tapęs didžiuoju kunigaikščiu, iš pradžių daugiausia statė ūkinę pilies dalį — už pilies iškeltas arklides, pirtis, skalbyklą, pastatus vežimams ir kariatoms, taip pat Viršupyje esančią rezidenciją. Tai aiškiai matyti iš L. Kolankovskio pateiktų duomenų²⁰⁸. Galimas dalykas, kad vėliau, Žygimanto Augusto valdymo laikotarpiu, buvo pastatyti arsenalo pastatai, dalis valstybinių įstaigų, o 1552—1572 m. statoma ir naujoji šv. Onos bažnyčia pilyje.

Tokiu būdu jau XVI a. viduryje ir antrojoje pusėje Žemutinė pilis buvo užstatyta beveik išimtinai mūriniais pastatais, kurie priklausė valstybei arba vyskupui ir kapitulai. Privačių asmenų nuosavybė smarkiai sumažėjo. Tuo metu nusistovėjęs pilies planas išliko be žymesnių pakitimų iki pilies sunaikinimo 1655—1661 m.

Renesansiniai kunigaikščių rūmai stovėjo beveik pačiame pilies centre, aukščiau-

sioje vietoje, kalno vakarinėje pašlaitėje. Iš pietų rūmus supo sodas ir didelis kiemas — aikštė. Iš vakarų prie rūmų glaudėsi katedra. Nuo rūmų į šiaurę ėjo tarnybinėms patalpoms ir dvariškiams skirti korpusai, už kurių ties šiauriniams pilies vartais buvo pastatyta didžiulė nauja šv. Onos bažnyčia.

Buvusiems kunigaikščių rūmams apibūdinti yra remiamasi architekto P. Rossi piešiniu ir dailininko P. Smuglevičiaus akvarelėmis, kuriose daugiausia vaizduojamas pietinis rūmų korpusas XVIII a. pabaigoje. Papildomų duomenų duoda XVIII a. vidurio planas ir kai kurie archeologiniai radiniai.

Iš plano ir aptiktų vakarinio korpuso pamatų matyti, kad pagrindinė rūmų dalis viduje sudarė ne visai taisyklingą keturkampį (apie 50 × 50 m) beveik uždara kiemą. Jį supo keturi besijungią korpusai, palikdami tik apie 15 m pločio tarpą kiemo šiaurės rytų kampe, tarp rytinio ir šiaurinio korpusų. Čia rūmų kiemas jungėsi su antru, toliau į šiaurę buvusiu, netaisyklingos formos kiemu. Į kiemą ėjo vartai pietiniame korpuse, arčiau vakarinio jo galo. Pro šiuos vartus iš rūmų buvo galima patekti į aikštę tarp katedros ir vyriausiojo tribunolo bei į vartus iš pilies į miestą. Vakarniame korpuse, ties katedros šiaurės rytų kampu, buvę kiti vartai, pro kuriuos iš rūmų patenkama į gatvę, ėjusią į šiaurinius pilies vartus, į Antakalnį arba arsenalą, o pagal katedrą — į vakarinius pilies vartus, ėjusius į dabartinės Tiltų gatvės rajoną, kur buvo dauguma pilies ūkinių pastatų ir kelias į tiltą per Nerį.

P. Rossi piešinys ir P. Smuglevičiaus akvarelės rodo, kad rūmų rytinis ir pietinis korpusai (greičiausiai ir vakarinis bei šiaurinis) buvo trijų aukštų; žemėje yra išlikę rūsijų su cilindriniais skliautais. Pirmieji du aukštai žemesni, langai mažesni, o viršutinis aukštas — aukštesnis ir didesni keturkampiai langai. Rūmų sienas išorėje viršuje užbaigė puošnus atikas. Taigi rūmai buvo beveik lygūs su katedra.

Išoriniai rūmų fasadai tiesūs, lygūs, plokšti, be žymesnių papuošimų. Pietinis korpusas turėjo du keturkampius, į priekį išsikišusius, tarsi bokštelių su siaurais langeliais, primenančiais šaudymo angas. Panašų bokstelių turėjo rytinis korpusas; toks pat pažymėtas plane ir vakarniame korpuse.

Vakarinis korpusas buvęs žymiai siauresnis už kitus. Jis iš dalies jungėsi su katedra — iš viršutinio rūmų aukšto dengta galerija galima buvo patekti į katedroje įrengtą specialią ložę. Šiaurinis korpusas buvo netaisyklingos formos. Galimas dalykas, kad vakarinio ir šiaurinio korpusų statybai panaudoti senesni pastatai.

Rūmų kiemas išgrįstas akmenimis ir greičiausiai apjuostas triaukščių galerijų, panašiai, kaip kiek anksčiau pastatytuose Vavelio rūmuose. Rūmų galerijų kolonos pagal to meto paprotį buvo dažytos; statyta ne tik iš plytų, bet ir livoniško pilko tašyto akmens, gal būt, ir marmuro. Stogai dengti glazuruotomis čerpėmis. Spalvingumas gyvino rūmų išorę; vidų puošė daugiaspalvių koklių krosnys, kilimai, herbai, veidrodžiai.

Pirmuosiuose rūmų aukštuose buvo virtuvės, dvariškių patalpos, raštinės, rūšiai ūkiniams reikalams. Viršutiniame aukšte — iškilmų, priėmimų salės, kunigaikščio, jo žmonos bei šeimos narių ir kilmingų svečių kambariai.

Čia iki Žygimanto Augusto mirties buvo laikoma garsioji jo biblioteka, tuo metu viena iš stambiausių Europoje, taip pat paveikslų rinkinys. Buvo įrengtos saugyklos brangenybėms.

Į rūmus iš rytų beveik rėmėsi pilies kalnas, o iš pietryčių ir žymia dalimi iš pietų juos supo didžiulis rūmų sodas, nusitęsęs iki gynybinės sienos ir atskirtas nuo gretimos, ties katedra buvusios, aikštės siena, kuri ėjo nuo rūmų iki pilies pietinių vartų. Savo metu V. Kieškovskis teigė, kad rūmai ir pilies vartai buvę sujungti ne siena, o rūmų sparnu, supusiu sodą iš šiaurės ir dargi ėjusiu pagal gynybinę sieną į rytus nuo vartų²⁰⁹. Tačiau šiam jo teiginiui patvirtinti neturime jokių duomenų. Galimas dalykas, kad sode buvo kokių nors medinių pastatų — paviljonų, čia taip pat turėjo būti trys šaltiniuose minimi Žygimanto Augusto 1547 m. įrengti tvenkiniai, kurie buvo sujungti su kanalu už pilies sienos²¹⁰.

Į šiaurę nuo rūmų stovėjo ilgi siauri dviauksčiai korpusai, sudarę pilies rūmų tarnybines dalis. Šiaurės vakarų išorinis korpusas ėjo kiek laužyta linija ir buvo maždaug 200 m ilgio, tai yra tęsėsi beveik nuo rūmų iki šiaurinių vartų. Jo išorinei sienai buvo panaudota gynybinė siena, o ties korpuso kampu

²⁰⁷ Wł. Pocięcha, Królowa Bona, t. III, Poznań, 1958, p. 93, 185, 234—235.

²⁰⁸ L. Kolankowski, Zygmunt August., p. 330—331.

²⁰⁹ W. Kieszkowski, Dzieje placu Katedralnego., p. 90.

²¹⁰ L. Kolankowski, Zygmunt August., p. 330.

stovėjo didelis bokštas. Šio pastato dalis XVIII a. pabaigoje perstatyta į naująjį arsenalą, vėliau paversta kareivinėmis, o dabar čia yra Lietuvos TSR Istorijos-etnografijos muziejus.

Vos kelių metrų pločio gatvelės atskirtas stovėjo antras lygiagretus (apie 90 m ilgio) pastatas; jo šiaurinis galas jungėsi su kalno pašlaitėje stovėjusiais pastatais, kurių dalis buvo horodničiaus žinioje. Pastatų langai nedideli, keturkampiai, dalis su geležinėmis grotomis, stogai dengti čerpėmis ir lentelėmis, daugybė kaminų (pavyzdžiui, horodničiaus pastatas XVIII a. turėjo devynis kaminus).

Pastatus jungė mūrinės arkos, o kai kur pirmajame aukšte buvo masyvūs kaustyti mediniai suveriami vartai, jungę kiemus.

Kartais prie sienų ar mūrinių pastatų dar XVI a. antroje pusėje ir XVII a. pradžioje buvo pristatomi nedideli mediniai gyvenamieji namai. Jų liekanų rasta kasinėjant²¹¹.

Rūmų tarnybiniai ir horodničiaus žinioje buvę pastatai sudarė ištisą labirintą su įvairaus dydžio netaisyklingos formos kiemais bei ilga siaura gatvele tarp kraštinių dviejų korpusų. Čia greičiausiai gyveno dalis pilies ir rūmų tarnybos žmonių, kurių daug reikėjo kunigaikščio ir jo žmonos dvarui aptarnauti. Vien rūmų sargybą sudarė 35 alebardininkų būrys²¹², o Žygimanto Augusto pirmosios žmonos — Elžbietos — dvarą sudarė 114 dvariškių ir tarnų; paties Žy-

²¹¹ A. Tautavičius, XVI—XVII a. mediniai gyvenamieji pastatai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje, kn. Iš lietuvių kultūros istorijos, t. II, p. 22—23.

gimanto Augusto vadinamąjį lenkišką dvarą sudarė 259 asmenys ir dar visas būrys Lietuvos didikų ir jų tarnų²¹³. Čia, be įvairias pareigas ėjusių didikų, buvo kapelionų, gydytojų, kambarinių, pažu, asmens sargybinių, šaulių, taip pat sakalininkų, įvairių amatininkų — siuvėjų, kepėjų, virėjų ir t. t.

Statant rūmus, sustiprinta ir kalno vakarinio galo pašlaitė: išmūrytos sienos, kurias, atrodo, stiprino kontraforsai.

Kas buvo renesansinių kunigaikščių rūmų autorius, kas vadavo statybos darbams iki 1530 m. gaisro, tebėra neišaiškinta. Galima spėti, kad ir Vilniuje prie rūmų statybos dirbo tie patys italai architektai, kurie statė kiek anksčiau pradėtus Vavelio rūmus. Tai būtų Pranciškus de la Lore (Pranciškus Italas) arba Bartalomėjus Berreci. Tačiau šis spėjimas kol kas nepatvirtintas, kad abiem atvejais (tiek Vilniuje, tiek Krokuvoje) buvo tas pats užsakovas — Lietuvos ir Lenkijos valdovas Žygimantas Senasis, — ir tuo, jog kiek vėliau — XVI a. viduryje — ir Vilniaus pilyje, ir Krokuvoje dažniausiai dirba tie patys architektai, skulptoriai.

Pilies statybos rūpesčiai turėjo priklausyti tuometiniams horodničiams, kuriais 1516—1535 m. buvo Ulrichas Hozijus (Hooze) ir jo sūnus Jonas, horodničium buvęs 1536—1548 m. Kiek vėliau, 1557—1568 m., horodničium buvo Jobas Bretfus, žinomas kaip architektas ir inžinierius. Minėtus tris horodničius kai kas ir laiko vyriausiais pi-

²¹² L. Kolankowski, Zygmunt August... p. 318.

²¹³ Ten pat, p. 314—317.

lies statybos architektais²¹⁴. Ulrichą Hozijų Vilniaus pilies atstatytoju po 1530 m. gaisro laiko ir S. Loza²¹⁵. Tačiau horodničiams pirmiausia, tur būt, teko rūpintis pilies sienų ir bokštų atnaujinimu, remontu po gaisro. Tuo tarpu rūmų statyba prasidėjo dar gerokai prieš 1530 m. gaisrą. V. Pociecha laikosi nuomonės, kad iki 1541 m. įvairių Vilniaus pilies statybų architektu buvo Lenkijoje ir Lietuvoje dirbęs architektas Bernardinas de Gianotis (Zenobi)²¹⁶. Tuo tarpu kiti tyrinėtojai svarbiausiu architektu Vilniaus pilyje Žygimanto Augusto valdymo laikotarpiu laiko architektą ir skulptorių D. Cini, kuris gaudavęs didžiausią atlyginimą²¹⁷. Jis, kiek žinoma, nuo 1537 m. protarpiais dirbo prie katedros atstatymo ir kitų įvairių statybų pilyje, turėjo mieste sklypą ir namus²¹⁸. Be to, čia yra dirbęs ir garsus to meto skulptorius D. Padovanis (Giovani Maria Padovani)²¹⁹ bei visas būrys kitų italų, šveicarų, vokiečių mūrinių, skulptorių, akmens tašytojų ir kitų specialistų. Tačiau kurie darbai ar pilies pastatai priskirtini vienam ar kitam iš jų, dar sunku nustatyti.

Naujoji šv. Onos bažnyčia. Rūmams priklausiusių pastatų šiauriniame gale buvo didesnis kiemas, kuriame stovėjo nedidelė goti-

kinė šv. Onos bažnytėlė, apsupta šventoriuje esančių kapinių, apie 10 m į šiaurės rytus nuo jos — mūrinis namas, G. Brauno atlase, atrodo, pavadintas «jaunosios karalienės rūmais». Vilniaus istorijos tyrinėtojai spėjo, kad čia iš pradžių galėjo gyventi pirmoji Žygimanto Augusto žmona Elžbieta²²⁰. Tačiau, tur būt, tai ankstesnis, gal XVI a. tik perstatytas, mūrinis pastatas²²¹, buvęs jos žinioje. Todėl jis kurį laiką ir buvo vadinamas «jaunosios karalienės rūmais».

Šv. Onos gotikinė bažnytėlė 1534 m. iš pranciškonų pateko į Vilniaus vyskupo Povilo Alšėniškio rankas. Jis, atrodo, ją atnaujino ar bent papuošė paveikslais. Bažnytėlėje buvo vargonai²²². Į ją ateidavo kunigaikščio šeimos nariai, kol buvo perstatoma 1530 m. sudegusi katedra. 1548 m. joje pamaldų klausyti savo žmonai Barborai Radvilaitei liepė Žygimantas Augustas, bijodamas, kad katedroje jai neatitiktų kokia nelaimė²²³.

1551 m. lapkričio mėn. vyskupas Povilas Alšėniškis šią bažnytėlę atidavė Žygimantui Augustui²²⁴. Pastarasis jos vietoje pradėjo statyti naują šv. Onos bažnyčią, į kurią turėjo būti perkelti iš katedros jo žmonų — Elžbietos ir Barbaros — palaikai ir palaidotas jis pats. Taigi

oo

²¹⁴ E. Łopaciński, Horodnictwo Wileńskie w latach 1470—1794, — „Wilno“, Nr. 2 (1939), p. 84—85.

²¹⁵ S. Loza, Architekti i budownicowie w Polsce, Warszawa, 1954, p. 122.

²¹⁶ Wl. Pociecha, Królowa Bona, t. III, p. 186.

²¹⁷ W. Kieszkowski, Dolny zamek..., p. 511.

²¹⁸ S. Cercha i F. Kopera, Nadworny rzezbiarz króla Zygmunta Starego Giovanni Cini z Sieni i jego dzieła w Polsce, Kraków, p. 20, 22—24.

²¹⁹ F. Kopera, Jan Maria Padovano i jego działalność w Polsce, Kraków, 1935, p. 174.

²²⁰ M. Homolicki, O planach Wilna..., p. 5.

²²¹ A. Tautavičius, Vilniaus pilies teritorijos..., p. 18—19.

²²² P. Sledziewski, Kościół św. Anny-św. Barbary, p. 7—8.

²²³ Ten pat, p. 5.

²²⁴ A. Tautavičius, Vilniaus pilies teritorijos..., p. 20—27.

naujoji šv. Onos bažnyčia turėjo tapti jo šeimos mauzoliežiumi.

1956—1960 m. kasinėjimai Gedimino pilies kalno šiaurinėje pašlaitėje parodė, kad senoji bažnytelė ir greta buvęs mūrinis «jaunosios karalienės rūmas» buvo nugriauti iki pamatų. Kartu nukasta dalis kalno šlaito, o likęs status skardis sustiprintas išmūryta, bent 9 m aukščio ir 42 m ilgio, siena. Tuo būdu tarp kalno ir gynybinės sienos bei rūmų pastatų ir arsenalo susidarė beveik trikampis (apie 70 m pločio ir 80 m ilgio) kiemas. Šiame kieme apie 1552 m. ir pradėta statyti nauja, kiek asimetriška, 51,3 m ilgio ir apie 20—25 m pločio, bažnyčia. Ji neįprasto plano, nes turėjo ne tik apvalią absidą pietryčių gale, bet ir apvalų šiaurvakarių galą. Bažnyčios asimetriškumą sudarė prie šiaurės rytų sienos buvęs (13,7 m ilgio ir 4,7 m pločio) žemesnis priestatas, gal koplyčia, ir prie absidos šiaurės rytų šono priglausta zakristija (6,2×4,1 m dydžio). Bažnyčios absida taip pat išsiskiria didumu: 15 m ilgio ir 12 m pločio (matuojant pamatus išorėje). Po absida buvo vienintelė bažnyčioje (beveik 5×5 m dydžio) kriptą su masyviais cilindriniais skliautais.

Bažnyčia vienanavė, storomis šoninėmis sienomis, kurias puošė ir stiprino kas 2,5 m išmūryti 3,7 m pločio kontraforsai su keturkampėmis išpiovomis kampuose. Kontraforsai išsikiša iš sienos 1,6 m. Greičiausiai tokie pat kontraforsai puošė bei stiprino ir apvalų šiaurės vakarų bažnyčios galą, kuris rėmėsi į gatvę. Absidą rėmė tokios pat formos, tik mažesni, kontraforsai.

225 M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, t. II, p. 159—182.

Išlikę nežymūs sienos fragmentai ir tarp griuvenų surasta daugybė keliolikos formų raudonų geros kokybės figūrinių plytų bei įvairiausių formų tašyto akmens karniziniai blokai rodo, kad pastatas buvo labai puošnus. Sienų paviršius prie pamatų išorėje buvo mūrijamas iš didelių pilko tašyto akmens plytų. 68 cm aukštyje nuo pamatų sienas puošė iš tamsiai raudonų plytų apvaliais galais išmūrytas volelio formos karnizas, o aukščiau vėl ėjo šviesios pilkšvo akmens plytos. Langų glifai mūryti iš raudonų figūrinių plytų. Tuo būdu išorinės bažnyčios sienos išsiskyrė tam tikru margumu spalvingumu, kuri dar labiau gyvino vertikalių kontraforsų šešėliai. Stogas raudonų čerpių.

Šio puošnaus pastato pietvakarių siena buvo sujungta su vienu iš rūmų grupės pastatų. Juos jungė 3,3 m storio mūrinė siena, kuri buvo tarsi šventoriaus tvora, atskyrusi šventorių nuo gatvės. Sienoje buvo 2,4 m pločio vartai, jų kraštus puošė tašyto akmens profiliuotos staktos, o siena prie pamatų turėjo tokio pat akmens karnizą. Greičiausiai virš šios masyvios šventoriaus sienos ėjo dengta galerija, kuria iš rūmų galima buvo patekti į bažnyčios viduje buvusią ložę valdovams.

Didelės bažnyčios statyba tęsėsi apie 20 metų ir liko neužbaigta. Žygimantas Augustas 1572 m. savo testamentu įpareigojo seseris užbaigti jos statybą, perkelti į ją savo žmonių palaikus, o jėzuitus — sakyti joje pamokslus, už tai palikdamas jėzuitų akademijai savo biblioteką, o šiai bažnyčiai — bažnytinius indus, drabužius, liturgines knygas²²⁵.

Testamentas nebuvo įvykdytas. Bažnyčia liko neužbaigta, nežinome, ar buvo joje pastatyti garsių skulptorių ir architektų D. Cinio ir D. Padovanio darbo antkapiniai paminklai Elžbietai ir Barborai, taip pat šių skulptorių darbo altorius.

Dar neužbaigta statyti bažnyčia XVI a. antrojoje pusėje imta vadinti šv. Barbaros bažnyčia.

Didelė, aukšta, nors viduje ir nebaigta, naujoji šv. Onos—šv. Barbaros bažnyčia tarsi užbaigė pilies rūmų kompleksą šiauriniame gale ir pagyvino pilies pastatų siluetą, kurio pietvakarinėje dalyje virš kitų pastatų iškilo katedra ir kunigaikščių rūmai. Teritorijos dalį už naujosios bažnyčios užėmė pilies arsenalas.

Arsenalas. Stambesnės valstybinės pilys turėdavo ne tik patrankų ir kitų ginklų pilies įgulai, bet ir arsenalą, arba ceikhausą, kuriame buvo saugomi ginklai (pirmiausia patrankos) bei kiti karo reikmenys, reikalingi kariuomenei ir kitų pilių įguloms sustiprinti karo metu. Šalia arsenalo esančiose liejyklose (puškarniose) buvo liejamos įvairaus dydžio patrankos, gaminami kiti reikmenys.

Vilniaus pilis taip pat turėjo arsenalą, kuris su Tykocino pilies arsenalu buvo stambiausi Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Yra žinoma, kad jau XIV a. pabaigoje ir XV a. pirmojoje pusėje Lietuvos kariuomenė mūšiuose naudojo artileriją. Tačiau kur tuo metu Vilniaus pilyje buvo laikomos patrankos,

parakas, sviediniai, vežimai ir kiti reikmenys, nežinome. Kartais kai kurie autoriai mini, kad XV a. ir XVI a. pradžioje arsenalas buvęs Aukštutinėje pilyje. Tačiau tai ne labai įtikima, nes ji per maža ir nepatogi sunkioms patrankoms užvežti.

Daugiau duomenų apie Vilniaus pilies arsenalą yra tik iš XVI a. vidurio. Išlikusios Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos rodo, kad 1552—1567 m. į Vilnių buvo siunčiami iš įvairių kraštų į Lenkiją atvykę patrankų liejikai ir puošėjai; jie čia gaudavo butus, drabužius, atlyginimą pinigais²²⁶. Kartu per Krokuvą ir Gdanską į Vilnių iš Lenkijos, Vengrijos gabenama daug vario, alavo, cino, geležies ir kitų medžiagų²²⁷. Vien 1563—1566 m. iš Krokuvos į Vilnių buvo išsiųsta 3937 įvairaus dydžio sviediniai patrankoms²²⁸. Apie to meto Vilniaus pilies arsenalo dydį galima spręsti ir iš 1560 m. Venecijos pasiuntinio pranešimo, kad Žygimantas Augustas Vilniuje turi 180 sunkių patrankų ir daugybę mažesnių, kurių daugelis gražiai papuoštos²²⁹. 28 įvairaus dydžio patrankos priklausė Vilniaus pilies įgulai²³⁰. Rašytiniai dokumentai nuo to meto iki pat XVIII a. pabaigos mini ne tik liejikus, bet ir Vilniaus pilies arsenalo prižiūrėtojus, vėliau vadinamus «artilėrijos generolais»; patrankų liejykla šalia pilies veikė bent iki 1638 m²³¹.

Savaime suprantama, tiek artilėrijos ir kitų ginklų negalėjo tilpti

226 M. Brensztejn, *Zarys dziejów ludwisarstwa na ziemiach b. Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno, 1924, p. 18—23.

227 M. Brensztejn, *Zarys dziejów...*, p. 24—25.

228 Ten pat, p. 26.

229 Ten pat, p. 25.

230 Ten pat, p. 163.

231 Ten pat, p. 29.

Aukštutinėje pilyje. Išlikusiuose planuose ir aprašymuose arsenalas minimas Žemutinėje pilyje. Jam buvo paskirtas Žemutinės pilies teritorijos rytinis kampas, toliausia nuo kunigaikščių rūmų, katedros ir miesto. Čia mažiausias gaisro pavojus. Arsenalą iš rytų supo Vilnia, iš šiaurės — Neris, iš pietų — kalnas, o vakaruose — tarp arsenalo ir rūmų pastatų komplekso iš pradžių buvo kiemas su kapinėmis ir maža šv. Onos bažnytėlė, o vėliau statoma nauja didelė šv. Onos bažnyčia.

Arsenalo pastatus sudarė trys korpusai apie keturkampį kiemą, kurį iš vakarų uždarė Gedimino pilies kalnas. Pastatai buvo dviaukščiai, bet nevienodo dydžio. Mažiausias buvo vakarinis korpusas, o ilgiausias šiaurinis — daugiau kaip 100 m ilgio; jo išorinė siena, panašiai kaip ir rūmų ūkinės dalies pastato, kartu buvo ir gynybinė siena. Abu šie gana siauri pastatai neišliko: buvo kiek perstatyti XX a. pradžioje, o dalis jų sudegė per karą 1944 m.

Stambiausias arsenalo korpusas buvo rytinis (apie 70 m ilgio). Ties jo šiaurės rytų kampu yra stovėjęs didelis keturkampis bokštas (pažymėtas dar XVIII a. vidurio plane), per kurį buvo įvažiuojama į arsenalą ir iš arsenalo į tiltą per Vilnią. Nuo šio bokšto kampo lygiagrečiai su Vilnios vaga ėjo gynybinė siena iki Gedimino pilies kalno kampo, kur stovėjo kitas nedidelis aštuonkampis ar apvalus bokštas.

232 1739.XII.22. Jeronimo Radvilos rūmų ir valdų inventoriuje nurodomas namas Puškarnioje prie Neries šalia Boguslavo (Radvilos) rūmų, žr. V. Gizbert-Studnicki, Przekład polski nieznanego opisu Wilna z przed 187 laty, — „Kurjer wileński“, 1937, V. 5, Nr. 122.

Taigi gynybinė siena ir bokštai arsenalą supo tik iš rytų.

P. Smuglevičiaus akvarelėse išliko šio apgriuvusio korpuso piešinys. Jis buvo aukštesnis už kitus du korpusus ir puošnesnis, viršuje, kaip ir rūmai, su puošniu atiku. Šis korpusas tarsi užbaigė pilies pastatų kompleksą rytiniame gale.

Arsenalo viduje buvo įsispraudęs (apie 70 m ilgio) kiemas, iš kurio kalno šlaitu ėjo kelias į Aukštutinę pilį. Apsukus rytinį korpusą, galima buvo išvažiuoti į Antakalnį, o pro vakariniame korpuse buvusius vartus — į kiemą su šv. Onos bažnyčia. Čia ties arsenalo šiaurės vakarų kampu bent nuo XVI a. buvo pilies šiauriniai vartai, kad iš rūmų, važiuojant į Antakalnį, į vasaros rezidenciją, nereikėtų sukti per arsenalą. Be to, pro šiuos vartus buvo patenkama iš arsenalo į liejyklas; jų viena buvo ties dabartinės Mokslų akademijos bibliotekos rūmais Neries krante²³², o kita — arčiau šv. Jurgio bažnyčios ir beveik siekė dabartinę Černiachovskio aikštę²³³.

Tuo būdu arsenalo padėtis buvo labai patogi; jis lengvai buvo pasiekiamas iš liejyklos. Iš arsenalo pro šiaurinius arba rytinius pilies vartus galima buvo greitai išgabenti patrankas taip pat ir kitus karo reikmenis.

Ar visas arsenalas pastatytas XVI a. pirmojoje pusėje ir viduryje, ar dalis jo yra senesnė (iš XV a.), parodys tik išlikusių pastatų dalių

233 M. Strykowski, Kronika Polska, Litewska, Żmódzka., t. I, p. 373, t. II, p. 79, pakartotinai mini Puškarnią Tiltogatvės rajone. 1950—1956 m. jos pėdsakų pastebėta statybų metu šalia Černiachovskio aikštės.

tyrinėjimai. Iki šiol ši pilies dalis bene mažiausiai tyrinėta, todėl ir pasitenkinama spėliojimais. Jau M. Homolickis spėjo, kad senoji arsenalo dalis yra pastatyta Žygimantui Augustui valdant²³⁴. Ši spėjimą iš dalies patvirtintų minėta P. Smuglevičiaus akvarelė, kuri rodo, kad arsenalo rytinis korpusas turėjo renesansui būdingą atiką ir buvo pastatytas ar perstatytas apie XVI a. vidurį.

1908 m. statant, rytinio korpuso aplinkumoje ir arsenalo kieme aptiktas storas griuvenų sluoksnis, kuriame rasta daug sudaužytų koklių, figūrinių plytų ir tašytų akmeninių karnizų dalių²³⁵. Jei figūrinių plytų ar koklių gali būti nuslinkusių šlaitu iš Aukštutinės pilies rūmų griuvėsių, tai tašyto akmens karnizų dalys turėtų priklausyti čia stovėjusiems pastatams, nes Aukštutinės pilies pastatuose jų nėra. Tokius akmeninius karnizus pastatams puošti plačiai naudojo Žygimanto Augusto valdymo laikotarpiu Žemutinėje pilyje dirbę italai architektai.

Taigi dalis arsenalo pastatų, be abejonės, yra pastatyti ar perstatyti XVI a. viduryje, kai, pastačius šalia pilies patrankų liejyklas, ginklų smarkiai padaugėjo ir arsenalui reikėjo didesnių patalpų. Gilesniuose sluoksniuose surasti medinių grindinių ir trobesių likučiai rodo, kad arsenalas buvo pastatytas teritorijoje, kur seniau stovėjo mediniai namai.

XVI a. viduryje susiformavęs pilies arsenalas išliko be žymesnių pakitimų iki 1655—1661 m. karo; iš dalies jis buvo naudojamas dar ir vėliau.

Kiti pastatai. Be jau minėtų tuo metu perstatytų ar naujai pastatytų rūmų ir kitų pastatų, lieka paminėti katedrą, kuri po 1530 m. gaisro buvo perstatyta ir kiek padidinta. Ir toliau vakariniame fasade stovėjo du bokštai. Perstatymo darbai tęsėsi beveik trisdešimt metų ir galutinai buvo užbaigti tik 1557 m. XVI a. buvo paaukštintas varpinės bokštas, įgavęs beveik dabartinę formą. Kiek pasikeitė katedros aplinka, nes šalia jos nebeliko kapinių.

Buvo atstatyti ir perstatyti šalia katedros ir varpinės stovėję vyskupo ir kapitulos namai, kurių dalis glaudėsi prie gynybinės sienos.

G. Brauno atlase šalia pietinių pilies vartų iš rytų pažymėtas izdininko pastatas, o iš vakarų šalia vartų — sargybos namas, tur būt, pilies įgulos. Pilių įgulos taikos metu būdavo labai nedidelės — tik būrelis karių, kurių pareiga budėti prie pilies vartų. Pavyzdžiui, Krokuvos Vavelio įgula iki 1570 m. sudarė apie 20 vyrų. Ir stambios Vakarų Europos pilyms tuo metu turėdavo 35—100 žmonių įgula. Vilniaus pilies įgula taip pat nebuvo didelė. Tai matyti iš jai mokamos algos sąrašo²³⁶.

Pastatyti pilies rūmai, šalia jų atstatyta didelė puošni katedra ir

234 M. Homolicki, O planach Wilna., p. 40—41.

235 A. Миловидов, Случайные раскопки у подошвы Замковой горы в г. Вильне, — Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1908 г., стр. 48.

236 Rachunki podskarbstwa Litewskiego 1648—1652. Wydanie z współczesnego rękopismu znajdujacego się w bibliotece Eustachego Hr. Tyszkiewicza, Wilno, 1855, p. 42—43; nurodoma, kad Vilniaus pilies pėstininkams algos per metus išmokama 1748 florinai ir 724 florinai už medžiagą uniformai.

tarnybinio korpuso nedidelę dalį, XVIII a. pabaigoje buvo parduoti nugriauti (sutartis sudaryta 1799 m. spalio 19 d.) ir pirmaisiais XIX metais nugriauti iki pamatų²⁴⁴. XIX a. pradžioje buvo nugriauta dalis pilies gynybinių sienų bei kai kurie bokštai. Nugriautų pastatų ir buvusio sodo vietoje XIX a. pradžioje atsirado turgavietė su įvairiomis medinėmis «būdomis», kurias 1817 m. bandyta pakeisti mūrinėmis²⁴⁵.

Sekantį smūgį pilies liekanoms sudavė 1831 m. nutarimas kalną ir jo pašlaitėje esantį arsenalą paversyti Vilniaus citadele. Per Žemutinės pilies teritoriją buvo iškastas citadelę juosęs didžiulis griovys ir supiltas pylimas. Tuo metu ir išardyta dalis buvusių pilies pastatų pamatų. Be to, kad priešui būtų sunkiau prisitarti prie citadelės, nutarta nugriauti likusius Žemutinės pilies teritorijoje pastatus, iš-

skyrus katedrą ir varpinės bokštą. Taip 1831—1837 m. buvo nugriauti iki to laiko dar stovėję pietiniai pilies vartai, tribunolo pastatas, vyskupui ir kapitulai priklausę namai bei prie jų išlikusios gynybinės sienos dalys, bokštų likučiai. Apie 1840 m. išnyko nuo žemės paviršiaus ir gynybinė siena bei bokšteliai, buvę į rytus nuo pietinių vartų²⁴⁶.

Tokiu būdu didelė dalis Žemutinės pilies teritorijos XIX a. pirmojoje pusėje virto tuščia purvina aikšte, kurios dalis paimta rinkai, o kita — kariuomenės muštrui²⁴⁷. Panaikinus citadelės pylimus ir griovius, 1882—1885 m. plotas į šiaurę ir į rytus nuo katedros paverstas parku. Likusioje aikštės dalyje dar vykdavo Kaziuko mugės ir kiti prekymečiai. Tik 1938 m. buvo pradėta tvarkyti aikštę šalia katedros; tada atkasta kiek pamatų²⁴⁸. 1940—1941 m. ši aikštė išgrįsta ir įgavo dabartinį vaizdą.

7. ARTILERIJOS BASTIONAS

Miesto gyventojai ir jo lankytojai iš seno daug pasakojo ir tebepasakoja apie Dominikonų bažnyčios ir Bokšto gatvės požemius. Buvo kalbama, kad tais požemiais galima ešą nueiti į Vilniaus pilį, o iš jos — iki Trakų. Apie Bokšto gatvės rūsius net legenda sukurta. Juose gyvenęs baisus slibinas, kuris

žvilgsniu užmušdavęs žmogų. Atsiradęs drąsuolis, pastatęs priešais slibiną veidrodį, ir pabaisa kritusi nuo savo žvilgsnio. Apgriuvęs mūrinis raudonų plytų bokštas tiek patraukė vilniečių dėmesį, kad jo vardu XVII a. buvo pavadinta visa, gana ilga Subačiaus priemiesčio gatvė.

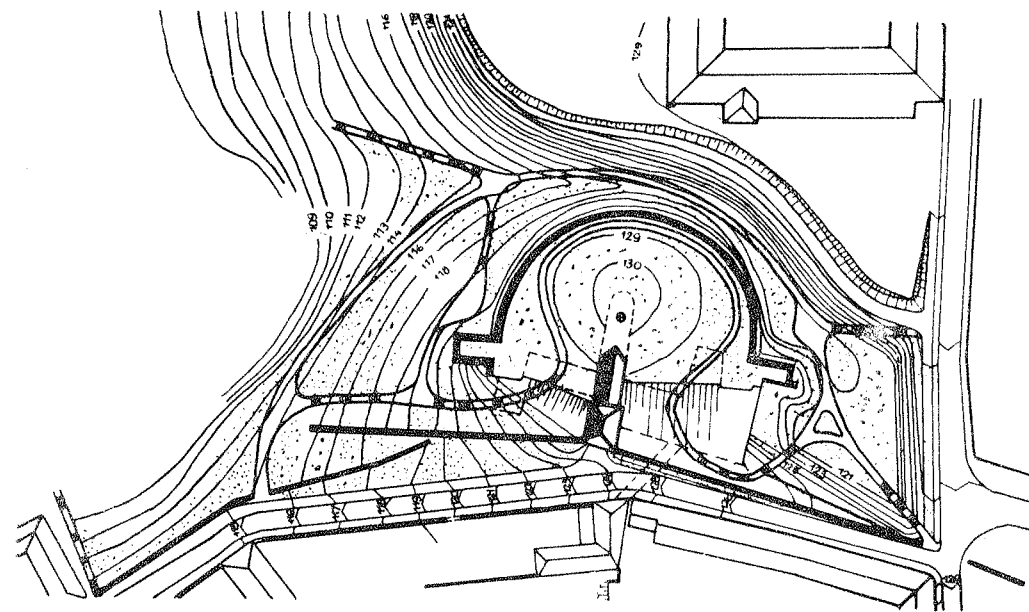
²⁴⁴ J. O. Zburzenie Zamku Dolnego w Wilnie. — „Litwa i Ruś“, 1912, t. 1, z 1, p. 55—58.

²⁴⁵ W. Kieszkowski, Dzieje placu Katedralnego..., p. 91.

²⁴⁶ M. Homolicki, O planach Wilna..., p. 8, 13—14, 17, 33—34, 47.

²⁴⁷ М. Глебов, Виленские замки Верхний и Нижний, — Виленский календарь на 1904 г., Вильна, 1903, стр. 331.

²⁴⁸ W. Kieszkowski, Dzieje placu Katedralnego..., p. 98—102.

11 pav. Artilerijos bastiono situacijos planas

Bokštas ir šalia jo kalvoje esantieji mūriniai rūsiai ilgai buvo mįslė, kurią daug kas stengėsi įminti. Reikėjo pasakyti, kas, kada ir kam pastatė bokštą ir išmūrijo rūsius?

Susidomėta ir rašyti apie juos pradėta tik XX a. pradžioje. Visų tyrinėtojų pagrindinis klausimas — kokio laikotarpio ir kokios paskirties šis paminklas. A. Vinogradovas teigė, kad Vilniaus senumui įrodyti geriausiai tinka vadinas Vilniaus «piliakalnis» su požeminiais rūsiais ir bokštu, kuriuos datavo XII a.²⁴⁹ Inžinieriai — Valickis ir Michnevičius — išmatavo Bokšto gatvės rūsius, nubraižė pla-

ną ir padarė išvadą, kad tie rūsiai pastatyti XIV a. arba vėliausiai XV a. pradžioje²⁵⁰. V. Gizbertas-Studnickis nuomone, kad šie požemiai buvę jau XIV a., pavadino absurdu. Jis neabejojo, kad jie pastatyti vėliau; tai liudija mūrijimas ir dokumentai. Remdamasis Z. Kozickio 1910 m. paskelbtais duomenimis, autorius nurodė šių požemių pastatymo datą — 1665 m. — ir pavadino juos kazematais²⁵¹.

Pirmojo pasaulinio karo metu tais rūsiais susidomėjo vokiečiai. 10-sios armijos laikraštyje buvo paskelbtas H. Šneiderio straipsnis, kuriame pateikti jų matavimai, brėžinys ir šiek tiek istorinių žinių.

²⁴⁹ А. А. Виноградов, Путеводитель по городу и его окрестностям, 2 изд.

²⁵⁰ Rocznik Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie, rok 1907, Wilno, 1908, p. 175.

²⁵¹ W. Gizbert-Studnicki, Wilno, 1910, p. 163—164.

Autorius teigė, jog panašūs statiniai būdingi Vakarų Europos viduramžiams, kad Vilniuje ši slėptuvė statyta apie 1600 m. ir XVIII a. paskutiniame ketvirtyje jau nebeuždota ²⁵².

Architekto J. Kloso nuomone, požemiai pastatyti ne anksčiau, kaip XVI a. pradžioje. Bokštas esąs statytas kartu su rūsiais ir turėjęs ryšį su kitais to laikotarpio gynybiniais Vilniaus miesto įtvirtinimais ²⁵³.

M. Lovmianska palaikė Valickio ir Michnevičiaus nuomonę ir manė, kad požemiai gali būti 1390 m. kryžiuočių sudegintos Kreivosios pilies liekanos ²⁵⁴. Tačiau autorė pažymėjo, kad paminklas netyrinėtas, nenustatyta jo genezė, neaiškus pastatymo laikas, paskirtis.

M. Limanovskis rūsius laikė XVII a. Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vladislavo Vazos (1632—1648) įrengtu fortu. Autorius, remdamasis V. Studnickiu, H. Lovmianskiu ir A. Vinogradovu, teigia, kad XIV a. ten buvęs piliakalnis ir ant jo įrengta tvirtovė ²⁵⁵.

V. Merkys, rašęs apie Vilniaus miesto gynybinius įtvirtinimus, laikėsi J. Kloso nuomonės. Autorius dar pridėjo, kad bokštą drauge su rūsiais reikia neabejotinai laikyti «senuoju miesto arsenalu», kuriame buvę laikoma patrankos, ginklai — tai buvęs Vilniaus miestiečių amunicijos sandėlis. XVIII a. viduryje

arsenalą rūsiai jau buvę apleisti ir nenaudojami ²⁵⁶.

1965 m. Lietuvos TSR Kultūros ministerijos Muziejų ir kultūros paminklų apsaugos valdyba pavedė to paminklo restauracijos-konservacijos ir jo teritorijos tvarkymo darbus Mokslinei restauracinei gamybinei dirbtuvei. Tų metų vasarą ir buvo pradėti tyrimai: rinkta istoriniai duomenys, kasinėta ir zonuota. Archyvinius, archeologinius tyrimus atliko šio straipsnio autorė, o architektūrinius — arch. inž. Ž. Simonavičius, kuris padarė ir paminklo restauracijos-konservacijos projektą.

1965—1968 m. tyrinėjimai davė naujų duomenų paminklo istorijai. Archeologinių kasinėjimų metu buvo padaryta šešiolika pagrindinių ir taip pat gana daug mažesnių perkasų.

Misionierių bažnyčios statybos dokumentai rodo, kad vietovė, kur dabar yra rūsiai ir bokštas, XVII a. viduryje vadinta Subačiaus priemiesčiu. (Subačiaus gatvės pavadinimas žinomas nuo XV a., o Bokšto gatvės — nuo XVII a. ²⁵⁷) XVII a. toji vieta dar buvo vadinama «Rojumi», nes čia nuo kalno atsiveria labai gražus vaizdas į miestą ²⁵⁸, o XIX a. — «Bokšto kalnu» arba «Išganytojo kalnu» (Mons salvatoris) ²⁵⁹.

Kaip anksčiau buvo vadinami šie rūsiai? Dokumentuose kol kas jų pavadinimas žinomas tik iš XVIII a.

²⁵² Zeitung der 10. Arme, 1916, Nr. 111, priedas 24.

²⁵³ J. Kloso, Wilno, p. 223.

²⁵⁴ Marja Łowmiańska, Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku, Wilno, 1929, p. 27.

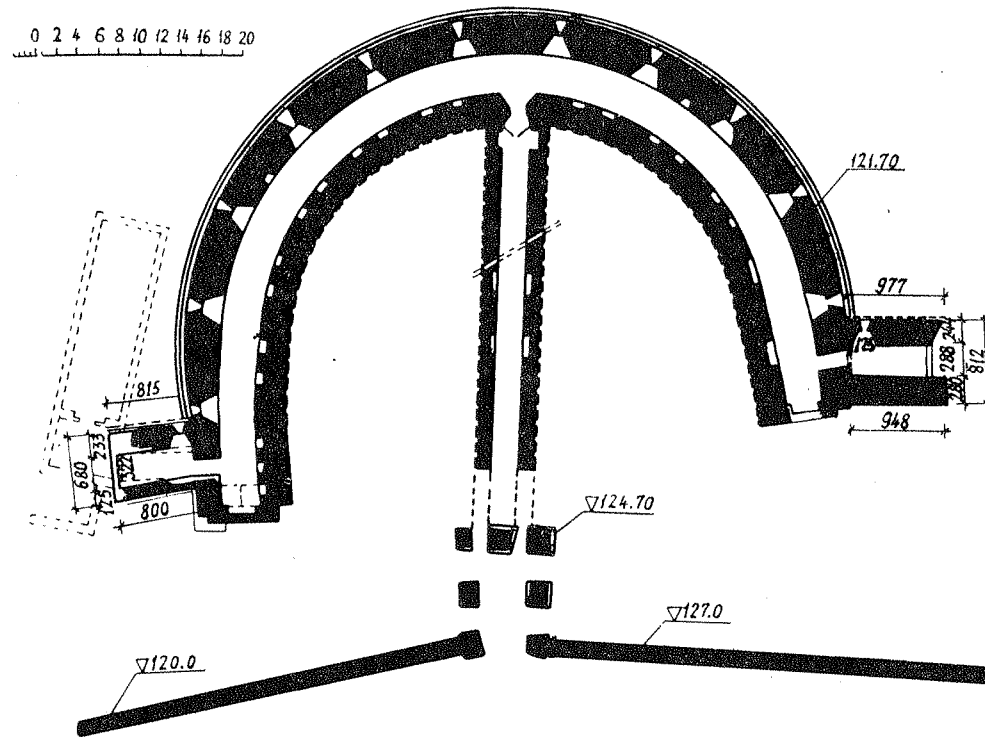
²⁵⁵ M. Limanowski, Najstarsze Wilno, t. I, p. 142.

²⁵⁶ V. Merkys, Vilniaus miesto gynybiniai įtvirtinimai 1503—1805 metais, kn. Iš lietuvių kultūros istorijos, t. II, p. 199.

²⁵⁷ W. Zahorski, Przewodnik po Wilnie, Wilno (be datos), p. 45—46.

²⁵⁸ CVIA, f. SA, b. 5138, l. 1350.

²⁵⁹ Encyklopedia kościelna, XIV, Warszawa, 1881, p. 440; CVIA, f. SA, b. 4227, l. 701.

12 pav. Artilerijos bastiono planas pagal 1967—1968 m. matavimus

pirmosios pusės. Pavyzdžiui, 1740 m. Fiurstenhofo miesto plane Subačiaus priemiesčio paslaptieji rūsiai pavadinti senuoju miesto ceikhauzu (Alter Stadt Zeughaus), XVIII a. antrosios pusės dokumente — parako sandėliu (prochownia) ²⁶⁰, o XIX a. — XX a. pradžios dokumentuose — paprasčiausiai rūsiais (sklep, lochy na Baszcie) ²⁶¹.

Barbakanu požemius Bokšto gatvėje pirmasis pavadino V. Stundickis. J. Klosas vadino juos rūsiais ir

buvo nuomonės, kad jie kiek panašūs į Krokuvos barbakaną ²⁶². J. Bulota, R. Šalūga tuos rūsius taip pat vadino barbakanu; tuo metu (t. y. XV—XVII a.) tokie pusracio formos žemėje paslėpti įtvirtinimai, — teigė autoriai, — buvo vadinami barbakonais ²⁶³. Vėliau nemaža autorių perėmė tą pavadinimą ir jį vartojo tiek periodinėje spaudoje rašydami, tiek ir kalbėdami.

Barbakano terminas kilęs iš arabų kalbos. Barbakanais viduramžiais

²⁶⁰ CVIA, f. SA, 1784 m., b. 4227, l. 170 ir 1776 m. b. 4214, l. 665.

²⁶¹ Vilniaus Valstybinio universiteto (VUU) RS, b. 53—1.

²⁶² J. Kloso, Wilno, p. 229—233.

²⁶³ J. Bulota, R. Šalūga, Vilniaus požemiuose, Vilnius, 1960, p. 18—19.

vadinta apvalios fortifikacijos. Krokovoje toks įtvirtinimas pastatytas XV a. pabaigoje prie miesto sienos vartų. Bet ir jis barbakanu imtas vadinti tik XIX a. antrojoje pusėje²⁶⁴. Lenkijos barbakanai nuo Vilniaus artilerijos bastiono skiriasi ne tik laiko atžvilgiu, paskirtimi, bet ir savo konstrukciniu, architektūriniu sprendimu. XVIII a. pabaigos Pabaltijo karinių įtvirtinimų planų paaiškinimuose artilerijai skirti įrengimai vadinami arsenalais, ceikhauzais²⁶⁵. Tačiau pažymėtina, kad tuose pačiuose planuose bastionais vadinami masyvūs trikampio, keturkampio formos žemės pylimų sutvirtinimai. XVII a. dokumentuose panašūs gynybiniai įtvirtinimai vadinami tvirtovė (forteca), netaikant to termino pilims²⁶⁶. 1965—1967 m. išaiškinus pirmą ir tiesioginę įtvirtinimų paskirtį, jie pradėti vadinti Vilniaus artilerijos bastionu, nors tas pavadinimas, gal būt, ir nėra pats tinkamiausias.

Miesto gynybai skirtą artilerijos bastioną, pristatytą prie XVI a. gynybinės miesto sienos, sudaro stačiakampis bokštas (9—8,20 m × 12 m), kurio fasadas išeina į Bokšto gatvę. Iš bokšto pirmajame aukšte žemyn eina 48 m ilgio ir 2,75 m pločio tunelis, jungiantis bokštą su pagrindine pasagos formos bastiono dalimi. Fasadas 8 m aukščio pasaga juosia 3—4 m aukščio natūralią kalvą. Apytikriai nuo pasagos vidurio į šiaurę plytėjo žemuma, kurios paviršius buvo 6—7 m žemiau dabartinio. Požeminę pasagos sieną ir skliautus izoliavo

60—70 cm storio molio sluoksnis. Ant jo iki pat pasagos fasadinės sienos viršaus buvo supiltas 1—4 m storio smėlio sluoksnis, įrengiant virš pasagos sienų ir skliautų aikštelę. Pasagos mūro sienų storis 3,5 m. Pasagą iš šiaurės ir pietų juosė sausas 3—4 m gynybinis griovys; manoma, kad toks gynybinis įtvirtinimas padarytas pagal Diurerio gynybinių sutvirtinimų principus.

Vidaus patalpų aukštis — 5 m, plotis — 4 m, ilgio — pagal šaudymo angų kraštinę 110 m, o prie vidaus sienos su nišomis — 96 m. Pasagos išorinėje sienoje yra trylika angų patrankoms šaudyti. Dvi iš jų pritaikytos flanguoti vadinamuose priestatuose prie pasagos šiaurinio ir pietinio fasado galo. Nišos su šaudymo angomis yra 3 m pločio, 2,30 m aukščio ir 1,75 m gylio. Pasagos vidaus sienoje yra keturiolika įvairaus dydžio (1,40×1,80×0,90 m) nišų, o tunelyje — keturios. Švieslangių, kurie buvo ir ventiliacijos langais, iš viso čia vienuolika ir du priestatuose. Du židiniai — 1,35×1,20 m dydžio ir 70 cm gylio. Tunelio skliautuose taip pat buvo apvali (1,20 m diametro) ventiliacijos anga.

Nišos buvo naudojamos kaip lentynos (parakui, salietrai, druskai ir kt. pasidėti), o židiniai — apšildyti ir patrankoms uždegti.

Bastiono mūre yra raudonų ir gelsvų dviejų dydžių plytų (32×16,4×7,4 cm; 31,6×15,6×8,6 cm). Plytų rišimas gotikinis.

²⁶⁴ J. Dobrzycki, Barbakan Floriański w Krakowie, Kraków, 1961, p. 5.

²⁶⁵ Leningrado Valstybinio karo istorinio archyvo filialas, f. 3, ap. 23, b. 973, l. 3—4, 8—10. 14.

²⁶⁶ Valstyb. M. E. Saltykovo-Šcedrino biblioteka Leningrade, RS, P. Dubrovskio f., Lenkų autografai 321/2, Nr. 150, l. 64.

Pagal įrengimą bastioną sunku priskirti kuriai nors iš lenkiškų, olandiškų, itališkų bastioninės fortifikacijos sistemų, nes tipologiškai jis nevienalytis. Vilniaus bastiono schema savotiška, skiriasi individualumu, nors ir nepretenduoja į tobulumą; yra žinomas Vilniaus bastiono «brolis», tik žymiai mažesnis ir kiek skirtingos struktūros — tai XVI a. pabaigos Kauno pilies bastionas pietryčių bokšto papėdėje. Vilniaus bastiono restauravimo projekto autorius po natūros zondavimų ir analoginės medžiagos studijų yra nuomonės, kad Vilniaus bastiono gynybinė schema yra senųjų itališkų bastionų ir bastijų tipo, be to, jame galima išžiūrėti taip pat ir Rytų Europos bastionų, pavyzdžiui, Radvilų renesansinių bastioninių pilių, pastatytų Biržuose ar Nesvyžiuje, bruožų.

Kada šis bastionas pastatytas? Jau 1965 m. tyrimai parodė, kad bastionas yra ne požeminis, o antžeminis ir ne «senasis miesto arsenalas» — miesto gyventojų ginklų sandėlis, o skirtas gynybai. Jo paskirtis — frontine ir flangine patrankų ugnimi pasitikti ir atmušti priešą nuo miesto. Kovų su caro Aleksejaus kariuomene metu jis ir buvo sugriautas, o po to restauruotas, ruošiantis švedmečiui²⁶⁷. Artilerijos bastionas negalėjo būti pastatytas XVI a. pradžioje. Bastiono dar nebuvo ir XVI a. pabaigoje. Tai rodo ir Brauno planas, 1523 m. išleistas pirmą kartą, o 1576 m. pakartotinai. Bastiono čia dar nėra. Paryžiuje XVI a. pabaigoje išleistoje graviūroje iš Broel-Pliaterio rinkinių su užrašu «Vilna» bastiono taip pat nėra, nors miesto

sienos ir bokštai pažymėti gana ryškiai.

Miesto gynybinė siena pagal Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro privilegiją buvo pradėta statyti 1503 m. ir baigta 1522 m. Tyrimai parodė, kad, statant bastioną, gynybinė siena Bokšto gatvėje buvo išlaužta (apie 50 m). Vadinasi, bastionas statytas vėliau, negu gynybinė siena. Tą patvirtina ir kultūrinis sluoksnis prie pasagos šiaurinio fasado. Čia jis iš dalies sunaikintas — perkastas statybos metu. Tuo tarpu tas pats kultūrinis sluoksnis prie gynybinės sienos ties Bokšto gatve visai nejudintas. Be to, šioje teritorijoje pastebėti du pagrindiniai ir skirtingų laikotarpių kultūriniai sluoksniai. Pirminiame žemės paviršiuje, ant kurio stovi gynybinė siena Bokšto gatvėje, yra tik neglazūrotų lygių puodų šukių ir odos atraižų. Kultūrinio sluoksnio storis 15—20 cm. Statant bastioną, šis sluoksnis fosoje visai sunaikintas, vietomis perkastas. Perkasimai žymu prie pasagos šiaurinio ir pietinio fasadų, taip pat ir prie tunelio pietinės sienos. Bastiono statybiniame žemės paviršiuje daug glazūruotos keramikos fragmentų. Sprendžiant iš keramikos, statybinės medžiagos — olandiškų čerpių ir kitų radinių, — matyti, kad bastiono statybos žemės sluoksnis yra susidaręs XVII a. Tam neprieštarauja ir žinomieji to laikotarpio istoriniai šaltiniai.

Vladislovas Vaza Polianovos taika 1632 m. užtikrino kuriam laikui taiką su Rusija. Po to jis ėmė tvarkyti Lietuvos pasienio pilių, įtvirtinimų reikalus. 1634—1635, 1641 m. seimo nutarimais buvo reikalaujama lėšas,

²⁶⁷ 1965—1968 m. Vilniaus „barbakano“ tyrimo medžiagos ataskaitos, SMRGD archyvas.

skirtas karo reikalams, leisti pagal paskirtį ir ypač stiprinti Lietuvos artileriją. Buvo nutarta Lenkijos pavyzdžiu Vilniuje, Smolenske ir kituose miestuose statyti ceikhauzus (prie pilių ir tvirtovių), o ten, kur jie buvo, — restauruoti, taip pat prižiūrėti patrankas, sviedinius, knatus ir kitus artilerijos reikmenis²⁶⁸. 1648 m. karo inžinieriaus Fridricho Getkanto sudarytame Vilniaus miesto gynybinių įtvirtinimų plane jau aiškiai pažymėtas bastiono bokštas ir antžeminė koridoriaus dalis. Tyrimų metu nustatyta, kad bokštas — sudėtinė bastiono dalis ir statyti jie kartu. Taigi artilerijos bastionas greičiausiai ir buvo pastatytas šiuo laikotarpiu.

Po 1655—1661 m. mūšių Vilnius buvo smarkiai apgriautas. Kaip matyti iš J. Kraševskio paskelbtos Vilniaus miesto išlaidų knygos, 1666 m. vasarą vyko dideli miesto sutvirtinimo darbai²⁶⁹. Tuo pačiu metu kalnas už Subačiaus vartų buvo stiprinamas pylimais. 1667 m. lapkričio 2 d. Vilniaus vaivadijos seimo instrukcijoje pasakyta, kad seimui ir karaliui reikia neužmiršti artilerijos, amunicijos ir ceikhauzo trūkumų, Vilniaus bastiono ir kitų pasienio pilių ir tvirtovių griuvėsių. Prašoma seimą pagalvoti apie mokesčius jiems atstatyti²⁷⁰.

Vadinasi, bastionas Vilniuje galėjo būti restauruotas po 1655—1667 m. karo. Archeologinių kasinėjimų metu paaiškėjo, kad bastionas buvo smarkiai apgriautas, o po to tikrai restauruotas. Ypač aiškiai tai liudija mūro zondažai.

Prie bokšto pietinės sienos atkasti du kultūriniai sluoksniai. Vienas iš jų priklauso bastiono statybos, o kitas — restauracijos laikotarpiui. Įdomu tai, kad tarp šių sluoksnių keramikos ir statybinės medžiagos fragmentų nebuvo jokio skirtumo. Vadinasi, tarp bastiono statybos ir restauracijos laiko tarpas yra visai nedidelis.

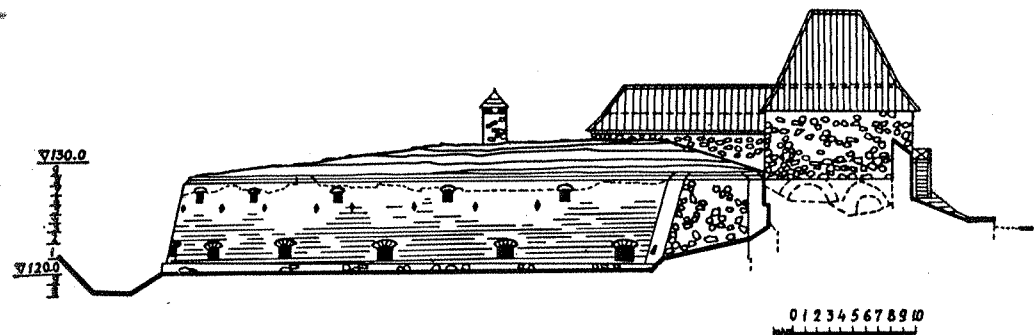
Išeitų, kad bastionas Vilniuje galėjo būti pastatytas XVII a. pirmojoje pusėje arba, tiksliau sakant, ketvirtajame—penktajame šio amžiaus dešimtmetyje.

Kyla klausimas, kas jį suprojektavo, kas vadovavo statybai? Deja, kol kas jokių žinių istoriniuose šaltiniuose nerasta. Galima spėti, kad jo projekto autorius — F. Getkantas, kadangi, kaip minėta, 1648 m. jo sudarytame miesto gynybinių įtvirtinimų plane bastiono bokštas ir antžeminė koridoriaus dalis jau pažymėtas.

XVIII a. viduryje bastionas dar buvo žemės paviršiuje. Tą akivaizdžiai rodo Fiurstenhofo planas. Vėlesniuose — 1794, 1798, 1801, 1808, 1840, 1862 metų — ir kituose to laikotarpio miesto planuose, bastiono jau nėra pėdsakai nepažymėti; tuo tarpu daugelyje planų bastiono sklype pažymėti miestelėnų pastatai. XVIII a. pabaigoje bastiono teritorija jau buvo paversta miesto šiukšlynu. Kada ji buvo juo paversta, padėjo nustatyti supiltinio žemės sluoksnio struktūra ir sluoksniuose pasitaikę keramikos ir statybinės medžiagos fragmentai — puodų šukės, kokliai, čerpės, plytos ir čia rasti olandų auk-

²⁶⁸ Volumina legum, IV, p. 12.
²⁶⁹ J. Kraszewski, Wilno od początków jego... t. II, p. 139—140.

²⁷⁰ Valstyb. M. E. Saltykovo-Šcedrino biblioteka Leningrade, RS, P. Dubrovskio f., Lenkų autografai 321/2, Nr. 150, l. 64.

13 pav. Artilerijos bastiono šiaurinis fasadas

siniai dukatai iš XVIII a. pabaigos. Padėjo ir 1799 m. Jėzaus kūdikių namų aprašymas, kuriame pasakyta, kad tų namų šiaurinis galas statytas ant supiltinio grunto (namas stovi už 20—25 m nuo bastiono į rytus)²⁷¹. Pažymėtina, kad tame šiukšlyne didelis procentas odos atraizų, o vietomis jų net ištisos krūvos, ypač arčiau Subačiaus gatvės. Matyt, kad odų atraizų liekanos buvo vežamos iš miesto bat-siuvių cechų. Užvertus bastioną, dalis jo teritorijos XVIII a. pabaigoje pradėta užstatyti mediniais ir mūriniais pastatais, o dalis — atiduota daržams. Pavyzdžiui, 1786 m. žemės ir pastato pardavimo akte pasakyta, kad, einant nuo Subačiaus vartų į Misionierių bažnyčią, Subačiaus gatvės kairėje pusėje Jurevičiai parduoda Goreckiui žemės sklypą ir jau sugriuvusį namą²⁷².

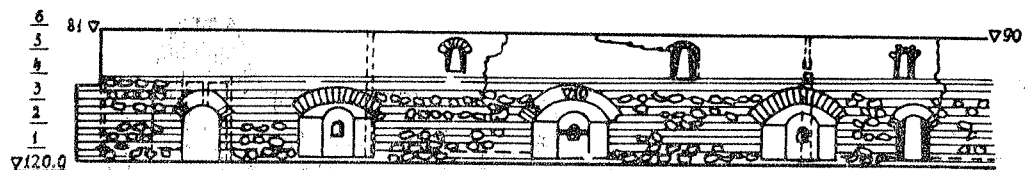
1799 m. čia, kur dabar ligoninė, pagal arch. Juozo Kosakovskio projektą buvo pastatyti Jėzaus vardo kūdikių namai²⁷³. Tyrinėjant vietą, taip pat buvo rasta medinių ir mūrinių pastatų liekanų.

1784 m. Vilniaus žemės teismo aktų knygoje įrašyta, kad Vilniaus vaivada K. Radvila liepęs Mykolui Kozlovskiiui, be kitų darbų, prižiūrėti mūrą, vadinamą parako sandėliu (prochownia), esantį Bokšto kalne prie Misionierių ir Subačiaus vartų²⁷⁴.

Kūdikių namų sklypo aprašyme pažymėta, kad tie namai 1793 m. gavo iš magistrato činšo teisėmis (100 zl. per metus) visam laikui sklypą ir bokšto griuvėsius. Be to, nurodoma, kad iš to sklypo ir griuvėsių namai neturi jokių pajamų²⁷⁵. 1800 m. birželio 13 d. generalgubernatorius Goleniščevas Kutuzovas įsakė magistratui pateikti raportą apie bokštą (už Subačiaus vartų), požeminius rūsius ir apleistą teritoriją. Tame rašte klausama, kokiomis teisėmis griuvėsiai ir sklypas priklauso magistratui, kokį jie duoda pelną ir ką miestas ateityje iš jų galėtų gauti, nes visa tai, kas iki šiol matyti, tėra tik viso miesto užverstas šiukšlynas. Tų pačių metų liepos 6 d. generalgubernatorius rašė magistratui, kad bokštą

²⁷¹ VVU RS, B. 53—1.
²⁷² CVIA, f. SA, b. 5146, l. 511.
²⁷³ VVU RS, B. 53—1.

²⁷⁴ CVIA, f. SA, b. 4227, l. 700—701.
²⁷⁵ CVIA, f. 1135, ap. 4, b. 411, l. 236.

14 pav. Vidaus sienos išklotinė

su visa aplinka išnuomoti ne kam kitam, o našlaičių namų špitolei ir imti nuomos mokėstį po 100 zl. per metus. 1801 m. balandžio 4 d. ir buvo sudaryta tokia sutartis²⁷⁶. 1828 m. Vilniaus vizitiečių fundacijos dokumentuose pasakyta, kad našlaičių namų špitolė iš Vilniaus magistrato išsinuomojo bokšto griuvėsius su sąlyga, kad jie tų griuvėsių ir prie jų esančių rūšių nesunaikins. Ant tų rūšių špitolė galėjo sėti javus arba sodinti daržoves. Čia taip pat pasakyta, kad rūšiai aukšti ir nuo didelio žemės spaudimo 1828 m. buvo įgriuvę, bet dabar pataisyti. Įspėjama, kad jie vėl gali įgriūti ir esą pavojingi gyvybei, todėl siūloma juos nugriauti ir dalį statybinių medžiagų panaudoti špitolės sienoms nuo gatvės taisyti arba net naujam pastatui pastatyti²⁷⁷. Bastionas tik todėl ir išliko, kad buvo užpiltas. Jis jau buvo nebebranginamas, ir daugelyje vietų, pavyzdžiui, pašaginės dalies priestatui flankavimui, kone visai nugriauti, tunelio iš bokšto į pasagą stogas nuardytas. Pasaginė jo dalis išliko. Pirmojo ir antrojo pasaulinio karo metais vokiečiai čia išsirengė slėptuvę ir amunicijos sandėlį. Jie užmūrijo šaudymo angas, židinius, užtinkavo sienas, padarė dreną, visiškai sunaikino senąjį grindų paviršių, o sykiu ir grin-

dis, padarė cementinę aslą, įrengė automatinį šulinį pietinėje tvirtovės dalyje, įtaisė cementinių vamzdžių šulinius ventiliacijai²⁷⁸. Tie darbai pridarė žalos ne tik paminklui — perkasinėjimais buvo sunaikinta ir trečdalis paminklo teritorijos. Be to, paminklo teritoriją sudarkė iškasta didžiulė duobė prie pietinio bastiono galo; mūre čia buvo išlaužta nemaža anga, statant plytų kamina. Antrojo pasaulinio karo metais nuo Subačiaus gatvės buvo prikasta duobių šaudmenų atsargoms paslėpti. Duobių buvo prikasta ir šiaurinėje bastiono bokšto sienos pusėje, tik čia — lavonams laidoti.

1954—1956 m. paminklo teritorijos pietinė dalis paversta miesto pokariinių griuvėsių sąvartynu. Taip atsitiko todėl, kad iki 1965 m. paminklas buvo laikomas požeminiu. Griuvėnės čia buvo išlygintos, paminklo teritorija užsodinta medžiais, įrengta kūdikių namų žaidimo aikštelės ir IX rusų vidurinės mokyklos bandomasis daržas-sodas.

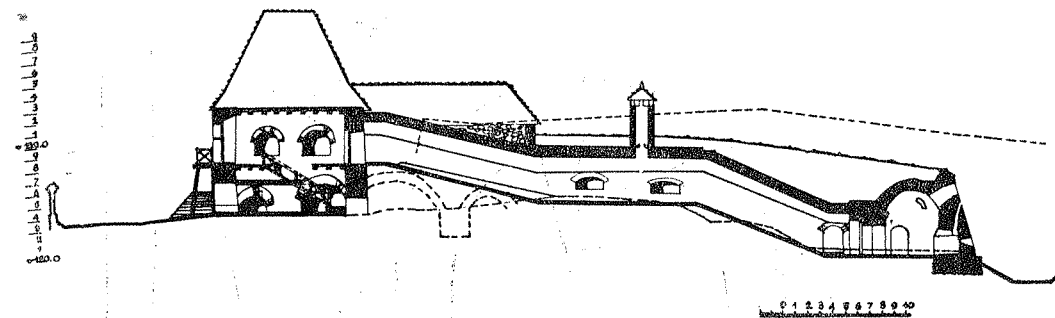
Po Didžiojo Tėvynės karo apie 20 metų bastionas išbuvo miesto daržovių sandėliu. 1967 m. pašalinus visas pertvėras, viską, kas nesujie su paminklo praeities istorija, architektūra, bastiono vidus iš dalies atgavo pirmąjį vaizdą. Nors ir apardy-

²⁷⁶ CVIA, f. 458, ap. 1, b. 552, l. 11—13.

²⁷⁷ CVIA, f. 1135, ap. 4, b. 411, l. 235—236.

²⁷⁸ Gyventojų apklausinėjimo duomenys

(1965—1968 m. Vilniaus „barbakano“ tyrimo medžiagos ataskaitos, SMRGD archyvas).

15 pav. Artilerijos bastiono skersinis piūvis pagal inž. arch. Ž. Simonavičiaus restauracijos projektą

tas, jis išlaikė senąją struktūrą ir beveik visus elementus, jų bruožus, detales ar bent jų pėdsakus, pagal kuriuos ir yra galima bastioną restauruoti.

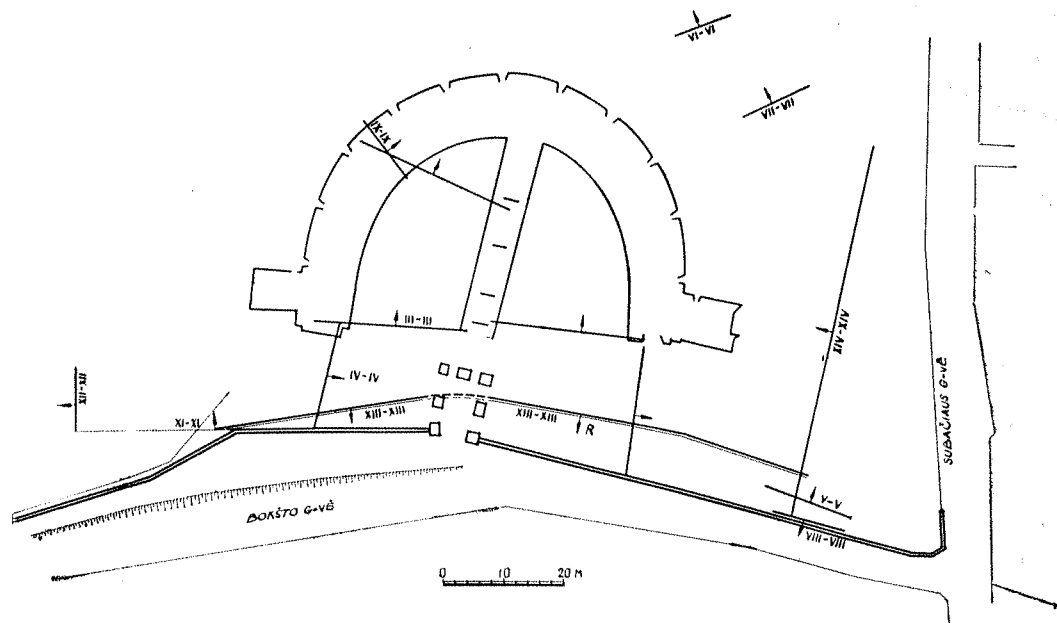
Atkasus bastiono bokštą (Bokšto gt.) ir praėjimą į jo pasaginę dalį, skirtą artilerijai, neliko abejonių, kad bokštas statytas taip pat vėliau, negu gynybinė siena, kad jis yra bastiono sudėtinė dalis ir statytas kartu su juo.

Prieš pradėdant tyrinėjimus (1966 m. vasarą), paviršiuje buvo tik bokšto pirmojo aukšto griuvėsiai. Bokštas be rūšių, pastatytas ant konstruktyvių arkų, kaip ir tunelis, jungiantis bokštą su bastiono pasaga. Arkos po statybos buvo užpiltos žemėmis. Pirmojo aukšto kapitalinės sienos šiandien smarkiai apgriautos, jose iškirsti didžiuliai keturkampiai langai. Didelės angos išlaužtos ir tunelio kapitalinėse sienose. Archeologiniai tyrimai rodo, kad iš pradžių bokštas buvęs dengtas olandiškomis čerpėmis.

Prieš antrąjį pasaulinį karą bokštas jau buvo sugriuvęs. Didžiojo Tėvynės karo metais, įsirengę artilerijos bastione slėptuvę ir amunicijos sandėlį, vokiečiai naudojo taip pat

ir jo bokštu. Pirmajame aukšte grindys buvo kai kur medinės, kai kur cementinės. Jos klotos ant XIX—XX a. bokšto griuvėsių. Prie vakarinės vidaus sienos įtaisyta vonia, o prie rytinės — krosnis. Įeiti į bokštą buvo galima per bastiono tunelyje iškirstą įėjimą (nuo Subačiaus gatvės). Toje tunelio dalyje, kuri jungėsi su bokšto rytine siena, buvo įrengtas WC (tualetas), o kanalizacija išvesta per tunelio šiaurinę sieną pagal XVI a. gynybinę sieną šiaurinėje Bokšto gatvės dalyje Vilnios link. Pokario metais bokštas jau nenaudotas. Pažymėtina, kad prie jo pietinės sienos yra buvę prisiglaudę du nedeli mediniai pastatai. Vienas iš jų — gyvenamasis namas, nes turėjo krosnį ir kamina, išvestą per gynybinę sieną į Bokšto gatvę. Čia buvusių trobesių likučiai užversti pokario griuvėsiais.

Bokšto ir viso bastiono statyba — grubios ir dažnai vietomis neužbaigtos detalės, kreivos kapitalinių bokšto sienų sumūrytos plytų eilės, gynybinio griovio pietrytinio krašto per mažas nužeminimas (fosos kraštas aukščiau šaudymo langų) — rodo, kad artilerijos bastionas ir jo bokštas statyti labai skubiai ir vietomis jie

16 pav. Archeologinių perkasų išdėstymo planas

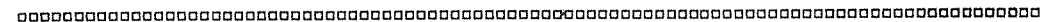
net nebuvo užbaigti pagal numatytą projektą.

Tyrimų metu kiek daugiau sužinota apie XVI a. pradžios miesto gynybinę sieną Bokšto gatvėje ir paties bastiono statybą.

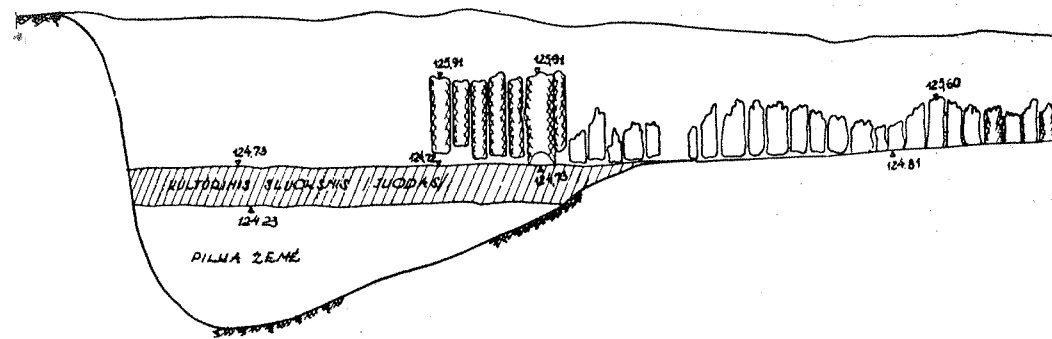
XX a. pradžioje Vinogradovas, juo remdamasis M. Limanovskis, taip pat ir M. Lovmianska, rašė, kad už Subačiaus vartų, kur dabar atkastas artilerijos bastionas, buvęs piliakalnis ir bokštas iš kryžiuočių laikų. Stant artilerijos bastioną, visa teritorija buvo taip sunaikinta, jog tyrimų metu ilgai galvota, kad čia jokio piliakalnio nebuvo. Pagaliau bastiono pietrytiniame fosos ribos šlaite buvo rasta rąstais sutvirtinto pylimo žė-

mių. Pasirodo, kad minėti autoriai teisūs — piliakalnis čia buvo. Daugiau ką nors pasakyti apie jį šiuo metu yra sunku, nes jis nebuvo tyrinėjamas.

Tyrinėjant paaiškėjo, kad miesto gynybinės sienos griuvėsiuose Bokšto gatvėje dar ir šiandien galima atrasti kelių epochų pėdsakų. Pirmiausia senoji gynybinė siena šioje miesto dalyje yra buvusi ne mūrinė, o medinė (3 m aukščio). Aštriakuolių siena buvo sutvirtinta pylimu (1,5 m aukščio). Tą konstatavimą patvirtina ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro privilegijoje pasakyti žodžiai: «[...] kas negali statyti mūrinės, tegul stato aštriakuolių medinę»²⁷⁹. Tiek me-

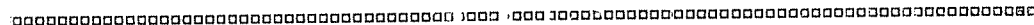

²⁷⁹ Собрание древних грамот и актов, ч. I, Вильно, 1843, стр. 18.

17 pav. Rąstų gynybinė siena (VIII : VIII mastelis 1 : 50)

dinė, tiek ir mūrinė datuojamos XVI a. pradžia, nes abi stovi ant to paties kultūrinio sluoksnio ir viename žemės aukštyje. Tarp jų gali būti ne daugiau kaip 10—15 metų skirtumas. Medinė kuolų siena, kaip ir mūrinė, buvo naudojama gynybai iki XVIII a. pirmosios pusės. Užpilant artilerijos bastioną šiukšlėmis, ta kuolų sienos dalis, kuri stovėjo virš pylimo (iki 1,5 m aukščio), buvo išlaužta ir taip pat užversta. Tolesni tyrimai parodė, kad XVI a. pradžios mūrinė gynybinė miesto siena Bokšto gatvėje dar visa tebestovėjo iki XVII a. pabaigos. XVIII a. pradžioje šiaurinė Bokšto gatvės gynybinės sienos dalis jau nuardyta ir «palaidota» po šiukšlynu. Jos vietoje iškilo nauja siena, kuri buvo tik gatvės formantas. Vilniečių ilgai klysta ir manyta, kad tai XVI a. gynybinė siena. Tą klaidą išaiškinti padėjo ir Vilniaus miesto XVII a. bei XVIII a. planai²⁸⁰. Stant artilerijos bastioną, senoji miesto siena Bokšto gatvėje, ties bokštu, buvo išgriauta. Pastačius bastioną, išlaužtoji sienos dalis užstatyta nauja

²⁸⁰ XVII—XVIII a. Vilniaus planuose tėra tik dalis miesto.

mūro siena, kuri skiriasi pamatų įžeminimu, tvirtumu, mūrijimu ir įeina į bokšto pirmojo aukšto vakarinės sienos kapitalinę sieną. Šiaurinėje bokšto dalyje naująją sieną rėmęs tarsi nedidelis kontraforsas (labai nevykęs) buvęs tuoj užpiltas žemėmis. Toji sienos dalis jau priklauso bastiono statybos laikotarpiui. Tai, kas likę iš Bokšto gatvės gynybinės sienos, rodo, kad ji smarkiai nukentėjo per karus, viršutinę jos dalį ir šaudymo angas apardė ne tik laikas, bet ir žmonės.

Jau minėti istoriniai šaltiniai ir 1965—1968 m. tyrimai rodo, kad XVII a. viduryje pastatytas prie XVI a. pradžios miesto gynybinės sienos artilerijos bastionas apjungė XIV—XVI a. miesto įtvirtinimus, juos sustiprindamas.

Šiandien artilerijos bastiono šaudymo angos jau seniai negrėmingos. Nuo bastiono galima pasigrožėti puikia Vilniaus miesto panorama, pastatų «mozaika». Todėl ir susimąstyta, kam geriau pritaikyti ir kaip eksploatuoti buvusį

miesto gynybinės paskirties ansambli. Architektai, inžinieriai, istorikai ir iš viso kultūros darbuotojai daug diskutavo, įvairių nuomonių pareiškė 1966—1968 m. spaudoje. Pagaliau buvo numatyta čia įrengti alaus daryklos «Taurus» firminę 200 vietų alinę. Jau 1966 m. imtasi pirmųjų darbų: padarytas artilerijos bastiono generalinis planas, restauravimo ir utilitarinio pritaikymo projektinė užduotis, o 1967 m. pavasarį — pradėti paminklo vidaus restauravimo darbai (nišų, šaudymo angų, sienų), kurie ir šiandien tębedirbami. Įruošiant firminę alinę, bus atliekami požeminiai naujos statybos darbai. Jiems jau paruošti darbo brėžiniai, o patys darbai numatyti pradėti 1970 m. rudenį. Atli-

kus visus minėtus darbus, numatoma sutvarkyti paminklo teritoriją — planuoti, drenuoti, atkurti paminklines plano formas ir altitudes — pagal inž. V. Zonno parengtą projektą.

1968—1969 m. archit. inž. Ž. Simonavičius paruošė Bokšto kalno ir Bokšto gatvės gynybinės sienos restauravimo projektą. Šie restauravimo darbai taip pat jau dirbami. Taigi paminklų restauratoriai Vilniuje atkurs dar vieną visasąjunginės reikšmės architektūrinį paminklą.

Spėjama, kad tokių bastioninių įtvirtinimų yra buvę Vilniuje prieš Aušros ir Rūdninkų vartus. Tačiau ką nors tikra pasakyti dar negalima, nes neatlikta jokių tyrimų.

TURINYS

Pratarmė	5
Įvadas (J. Jurginis)	7
1. Susidomėjimas pilimis	7
2. Skirtumas tarp piliakalnio ir pilies	10
3. Pilys ir jų ypatybės	14
4. Pilių apsauga	21
VILNIAUS PILYS	25
1. Rašytinės žinios (M. Jučas)	25
2. Kiek Vilniuje buvo pilių? (A. Tautavičius)	34
3. Žemutinė pilis (R. Batūra)	36
Gynybinės sienos	39
Bokštai ir bokšteliai	42
Vartai	46
Tiltai	47
Gynybiniai grioviai ir užtvankos	48
4. Aukšutinė pilis (E. Budreika) ..	50
5. Žemutinės pilies teritorija ir jos pastatai (A. Tautavičius)	58
Bažnyčios	62
Rūmai	65
Renesansiniai kunigaikščių rūmai ..	66
Naujoji Šv. Onos bažnyčia	69
Arsenalas	71
Kiti pastatai	73
6. Pilies sunaikinimas ir griuvėsių likimas (A. Tautavičius)	74
7. Artilerijos bastionas (I. Jučienė)	76
TRAKŲ PILYS	89
1. Bendrosios žinios (J. Jurginis) ..	89
2. Pusiasalio pilis (A. Tautavičius)	102
Pirmasis pilies statybos laikotarpis	104

Antrasis pilies statybos laikotarpis	111
Pilies istorijos bendrieji bruožai ..	120
3. Salos pilis	122
Tyrinėjimai ir restauracija (B. Krūminis)	122
Naujausi duomenys apie salos pilį (S. Mikulionis)	129
4. Salos pilies sienų tapyba (J. Jurginis)	145
 KAUNO PILIS (K. Mekas)	153
Pilies aprašymai ir tyrinėjimai	153
Piliavietė	155
Pirmoji pilis	157
Grioviai ir pylimai	159
Antroji pilis	162
Pilies įrengimai	164
Apsauginis griovys	167
 MEDININKŲ PILIS (J. Jurginis) ..	169
Kada pilis statyta?	171
Pilies įrengimai	174
Pilies likimas	177
Gardinių pilių stilius	179
 NEMUNO ŽEMUPIO PILYS	185
 RAUDONĖS PILIS (S. Pinkus)	185
Pilies statyba ir rekonstrukcijos ..	186
Pilis 1877—1934 m.	197
Pilies pritaikymas mokyklai	198
 PANEMUNĖS PILIS (S. Pinkus)	201
Pilies statyba	201
Barokinė pilies rekonstrukcija	208
Klasicistinė pilies rekonstrukcija ..	212
Pilis po 1831 metų sukilimo	215
Pilies sunykimas	218
Pilis 1925—1938 metais	221
Pilies konservacija tarybiniais metais	222

 RAUDONDVARIO PILIS (J. Jurginis) 225	
Raudonų rūmų ir Raudondvario var- do atsiradimas	227
Rūmų perstatinėjimai	231
Interjero aprašymai	233
Rūmų restauravimas	237
 LIŠKIAVOS PILIS (K. Mekas)	241
 BIRŽŲ PILIS (S. Pinkus)	245
Kristupo I Radvilos Perkūno pilis	246
Jonušo Radvilos statybos Biržuose	255
Biržų pilis ir miestas Boguslavo	
Radvilos valdymo metais	258
Pilies sunaikinimas	271
Pilies saugojimas	274
 KLAIPĖDOS PILIS (A. Tautavičius) 277	
Žinių apie pilį apžvalga	277
Kas ir kada statė pilį?	282
Kaip pilis atrodė?	286
Pilies likimas	290
Pilies nugriovimas	297

Коллектив авторов
ЗАМКИ ЛИТВЫ
На литовском языке
Издательство «Минтис»
Лит. ССР, 1971 г.

Ats. redaktorius
istorijos mokslų daktaras
J. JURGINIS

Redaktorė G. Gustaitė
Dailininkas K. Katkus
Spalvotos nuotraukos Z. Kazėno
Meninis redaktorius R. Dichavičius
Techn. redaktorė B. Tolvaišienė
Korektorė D. Leščinskienė

Leidinio Nr. 11468. Tiražas 15.000 egz.
LV 07513. Duota rinkti 1970.IV.16.
Pasirašyta spaudai 1971.I.15.
Popierius 70×90^{1/16}=9,5 pop. l., 22,23 sp. l.
(+10 spalvotų įklijų ir 5 lankai giliauspaudinių įklijų).
34,26 apsk. l. l. Kaina 5,34 rb.

Spausdino Valst. „Vaizdo“ spaustuvė Vilniuje,
Strazdelio g. 1. Užsak. 1502.
Spalvotas ir giliauspaudines įklijas spausdino
K. Poželos sp. Kaune, Gedimino g. 10.